

ARCHAEOLOGIA BELGICA

118

M. BUSSELS & G. V. LUX

DE OPGRAVINGEN IN EN OM DE KAPEL VAN HET GASTHUIS TE BORGLOON

Met bijlage van P. JANSSENS

*Overdruk uit HET OUDE LAND VAN LOON
XXIV, 1969, pp. 163-231*

BRUSSEL

1970

ARCHAEOLOGIA BELGICA

115

ARCHAEOLOGIA BELGICA
M. BUESSE, G. M. LUX

DE OPGRAVINGEN IN EN OM DE KAPEL
VAN HET GASTHUIS TE BORGLOON

DE OPGRAVINGEN IN EN OM
DE KAPEL VAN HET GASTHUIS
TE BORGLOON

Service national des Fouilles
Fonds du Cinquantenaire

Met bijlage van P. JANSSENS

WOLFF VAN DALL EN DE LINDEN
1870-1871

BRUSSEL

1870
LIEBOWITZ

ARCHAEOLOGIA BELGICA

Dir. Dr. H. Roosens

Studies en verslagen uitgegeven door de
Nationale Dienst voor Opgravingen,
Jubelpark 1
1040 Brussel

Etudes et rapports édités par le
Service national des Fouilles,
Parc du Cinquantenaire 1
1040 Bruxelles

ARCHAEOLOGIA BELGICA

118

M. BUSSELS & G. V. LUX

DE OPGRAVINGEN IN EN OM DE KAPEL VAN HET GASTHUIS TE BORGLOON

Met bijlage van P. JANSSENS

Overdruk uit HET OUDE LAND VAN LOON
XXIV, 1969, pp. 163-231

BRUSSEL

1970

ARCHAEOLOGIA BELGICA

118

ARCHAEOLOGIA
M. BUSSELS & G. K. LUX

Samen te vervaardigen door de
Nationale Dienst voor Oudheden
te Brussel

DE OPGRAVINGEN IN EN OM
DE KAPEL VAN HET GASTHUIS
TE BORGOLOON

Samen te vervaardigen door de
Nationale Dienst voor Oudheden
te Brussel
Met bijlage van Y. JANSSENS

Gedrukt in het oude land van Loon
1911-1912, no. 111

Gedrukt op de persen van
Ateliers voor Grafische Kunsten
I.L.D. te Hasselt - België

VOORBERICHT

De kapel van Graeth, Graethem, Gratem, of de kapel van het gasthuis te Loon, zoals ze ook wel wordt genoemd, is als monument geklasseerd bij K.B. van 26 oktober 1936, d.w.z. kan de wettelijke bescherming genieten. Zij verkeert momenteel in slechte toestand; vooral het dak laat veel te wensen over. Maar zij zal worden gerestaureerd en de plannen van architect Daniëls zijn reeds door de Koninklijke Commissie voor Monumenten goedgekeurd.

Daarom was nu, hic et nunc, de geschikte tijd aangebroken om opgravingen in en om het ledig staande gebouw te verrichten. Het voornaamste doel daarvan was de bouwgeschiedenis te leren kennen, maar tevens zou er gezocht worden naar het graf van graaf Lodewijk I en zijn echtgenote, die naar de mening van alle historici hier begraven liggen.

Dr. H. Roosens, directeur van de Nationale Dienst voor Opgravingen, die reeds zovele vruchtbare onderzoeken van de Limburgse ondergrond op zijn actief heeft, stelde ons in de gelegenheid die opgravingswerken te doen. Wij zijn hem daarvoor zeer erkentelijk. Wij danken ook de Hooeerw. Heer Kan. Guisson, eredeken van Loon, het College van Burgemeester en Schepenen, de heer Van Simpsen, voorzitter van het Armbestuur, de Zeereerwaarde Moeder Overste en de Zusters van het Gasthuis, die allen ons noch hulp, noch aanmoedigingen hebben gespaard.

Wij stellen er prijs op het Stadsbestuur en het Stadspersoneel zeer speciaal te danken voor de grote materiële hulp, die zij ons geboden hebben, ook prof. J. Mertens voor zijn kostbare raad en inlichtingen, de heer Fr. Goole, de pers en de radio voor de betoonde belangstelling en last but not least, de Heer architect G. Daniëls van Maaseik die opmetings-, restauratieplannen en bestek te onzer beschikking heeft gesteld.

Wij hopen maar dat nu heel spoedig met de restauratie kan worden begonnen en dat aan het weldra gerestaureerde gebouw een nobele bestemming zal worden gegeven.

Dan zal Loon, de oude gravenstad, een prachtig en nuttig monument meer uit zijn rijk verleden bezitten.

I. — INLEIDENDE BESCHOUWINGEN

A. De ligging.

Borgloon of Loon is de hoofdplaats geweest van een graafschap, dat in 1366 na het uitsterven van zijn leke graven, door de prinsbisschoppen van Luik als een mannelijk leen van hun kerk definitief werd genaast en tot de Franse Revolutie een integrerend deel van het prinsbisdom Luik heeft uitgemaakt. Loon is steeds de eerste stad en de nominale hoofdstad van het graafschap gebleven : de werkelijke hoofdstad door zijn centrale ligging, zijn nijverheid, zijn economische en politieke invloed was Hasselt. Wij vestigen er de aandacht op dat noch Tongeren, noch Sint-Truiden van het graafschap deel uitmaakten (1).

Eens verbleven de graven te Loon op de heuvel in hun sterke burcht, dicht bij de collegiale Sint-Odulfuskerk. Aansluitend bij burcht en kerk ontstond en ontwikkelde zich de stad Loon of Borgloon.

Niet ver van stad en burcht te Gratem, zetelde eens de buitenbank van Loon, een schepenbank, Loons van aard, die jurisdictie bezat over een deel van de Loonse buitenkuip of buitenij en over de dorpen Kuttehoven, Gotem, Heks, Hendrieken en Kerniel (2).

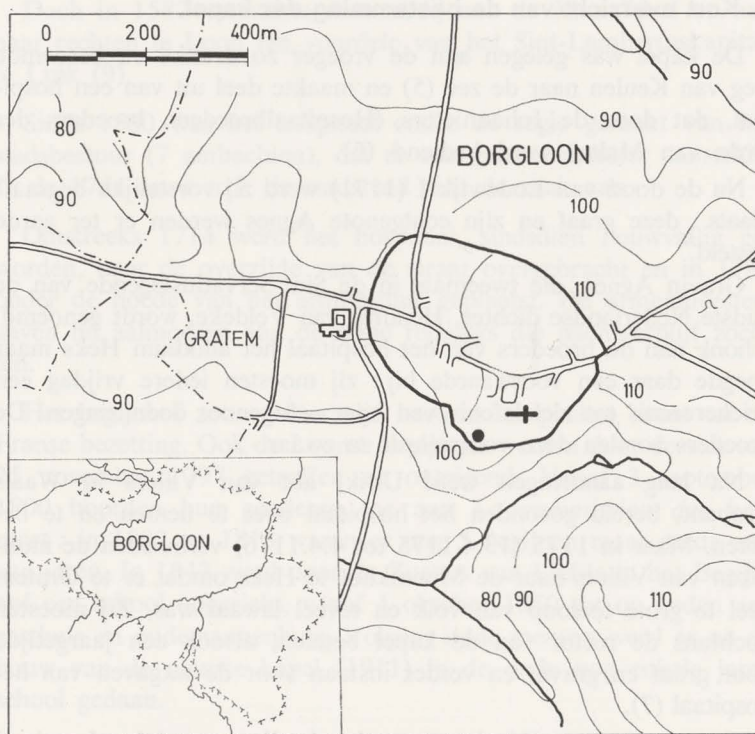
In de 14de eeuw zien we de bank van Gratem tot driemaal toe als keizerlijk leen genoemd d.w.z. keizer Karel IV noemde 5 gerechtshoven waaronder Gratem, die de graaf van Loon eens rechtstreeks van het keizerrijk in leen heeft gehouden (3). De heer J. Lyna, in leven conservator van het rijksarchief te Hasselt, meende dat Gratem nochtans geen Frankisch territoriaal gerechtshof maar

(1) Voor de geschiedenis van het graafschap cfr. J. DARIS, *Histoire de la bonne ville, de l'église et des comtes de Looz*, 2 delen.

J. LYNNA, *Het graafschap Loon, politieke en sociale overzichtelijke geschiedenis*, Beringen 1956 en vele afzonderlijke artikels in Limburgse en Luikse tijdschriften, waaronder die van de heer J. BAERTEN vernieuwend hebben gewerkt. Van deze geleerde verscheen onlangs een uitgebreide geschiedenis van het graafschap nl. in de serie *LIMBURGSE MONOGRAFIEEN. Het graafschap Loon (11de - 14de eeuw) ontstaan, politiek, instellingen*. Assen 1969, 269 blz. en kaart. Cfr ook V. THIJS, *De graven van Loon vanaf 1015 tot 1195* (Licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1942).

(2) G. H. DE CORSWAREM, *Mémoire historique sur les anciennes limites et circonscriptions de la province de Limbourg*. Brussel, Commission centrale de statistique 1857, blz. 340.

(3) ST. BORMANS en E. SCHOOLMEESTERS, *Cartulaire de Saint-Lambert de Liège*, III, blz. IV, blz. 254 en E. PONCELET, *ibidem*, VI, blz. 347 en 361.

Afb. 1. - Topografische kaart van Borgloon
me: aanduiding van de stadsomheining, de kerk, de burchtheuvel
en het gasthuis van Gratem.

een *tribunal de châtelainie* is geweest (4). Daar te Graat of Gratem ligt ook de kleine kerk of kapel die het voorwerp van onze onderzoeken zal uitmaken.

Toen de stad versterkt werd (einde 12de of begin 13de eeuw) bleef deze kerk van het toenmalig hospitaal buiten de omwalling. Voor *strangers in the night*, die voor gesloten stadspoorten aankwamen, was dat natuurlijk een gelukkige toestand.

Op het stadsplan is dit nog duidelijk te zien : de stadsomwalling werd vervangen door de min of meer cirkelvormige *graaf*, die ook de burggracht of burchtheuvel omvat. Buiten de Gratempoort, ligt het oude gasthuis, tussen ten noorden : de steenweg naar Sint-Truiden ; ten oosten : de nieuwe steenweg ; ten westen en ten zuiden : de Kogelstraat (Afb. 1).

(4) J. LYNA, *De territoriale gerechtshoven van het graafschap Loon in VERZAMELDE OPSTELLEN* jrg. 16, 1941, blz. 64.

B. Kort overzicht van de bestemming der kapel.

De kapel was gelegen aan de vroeger zo drukke en beroemde weg van Keulen naar de zee (5) en maakte deel uit van een hospitaal, dat door de Johannieters (Hospitaalbroeders, broeders der Orde van Malta) werd bediend (6).

Na de dood van Lodewijk I (1171) werd zij vorstelijke begraafplaats: deze graaf en zijn echtgenote Agnes werden er ter aarde besteld.

Gravin Agnes, die tweemaal in de Sint-Servatiuslegende van de oudste Nederlandse dichter, Hendrik van Veldeke, wordt genoemd, schonk aan de broeders van het hospitaal het allodium Heks maar voegde daar een voorwaarde bij: zij moesten iedere vrijdag een drieherenmis tot zielelafenis van haar echtgenoot doen zingen. De broeders vonden deze voorwaarde te zwaar.

Na lang aandringen werd Ulrik, abt van Villers in Waals Brabant, bereid gevonden het hospitaal over te nemen en te beheren. Maar in 1175 (13.4.1175 tot 4.4.1176) verhuisden de monniken van Villers naar de Munnikhof te Heks omdat er te Gratem veel te grote toeloop van volk en teveel lawaai was. Zij moesten nochtans de rector van de kapel betalen, alsook een jaargetijde voor graaf en gravin en verder instaan voor de uitgaven van het hospitaal (7).

Doch na enkele tijd gingen er zich begijnen rond het hospitaal vestigen; zij kwamen samen in de kapel. Sinds 1259 was er zelfs een werkelijk begijnhof d.w.z. een begijnenparochie met pastoor en kerkhof. Het begijnhof stond onder het beheer van de abt van Villers, die de 9 begijntjes aanstelde (8).

(5) Cfr. voor deze zeer belangrijke weg, o.a. F. ROUSSEAU, *La Meuse et le Pays Mosan en Belgique*, 1930, blz. 210 en BINGEN, *Les facteurs économique et politique qui ont créé la route commerciale entre Bruges et Cologne* in *MEMOIRES DU PREMIER CONGRES INTERNATIONAL DE GEOGRAPHIE HISTORIQUE* N° 1, 1931.

(6) Cfr. G. DANSART, *Histoire de l'Ordre souverain et militaire de Saint Jean de Jérusalem dit de Rhodes ou de Malte en Belgique*, Brussel, 1932.

(7) Voor de geschiedenis van het hospitaal en het latere begijnhof en de valse stichtingsacte van 1060.

Cfr. J. DARIS, *Histoire de l'église de la bonne ville et des comtes de Looz I*, blz. 144, 183, 232, *II*, blz. 2, 3, 6, 11, 153, *Notices historique sur les églises du diocèse de Liège I*, blz. 149, 179, 183, *VII*, blz. 111, *X*, blz. 237 en *XII*, blz. 165 en volg.

A. HANSAY, *Documents des XIIe et XIIIe siècles concernant l'Allee de Hex et l'Hôpital de Looz* in *VERZAMELDE OPSTELLEN*, XI, blz. 331-350.

(8) DARIS, *Notices*, VII, 1885, blz. 167.

Doch in 1582 verzaakte deze abdij aan de Munnikhof en aan haar rechten te Loon ten voordele van het Sint-Lambertuskapittel te Luik (9).

Sinds 1500 was het hospitaal onder de regie geraakt van het stadsbestuur (7 ambachten), dat er een gasthuismeester aanstelde. In de 17de eeuw trok de stadsraad zich de zaak aan.

Omstreeks 1714 werd het hospitaal, sindsdien bouwvallig geworden, naar de overzijde van de straat overgebracht en in 1784 onder de hoede van het armbestuur geplaatst. De armenmeesters gaven nu aalmoezen aan de arme reizigers die nachtverblijf zochten.

Het begijnhof zette echter zijn bestaan ter plaatse voort tot de Franse bezetting. Ook de Loonse begijntjes werden door de wet van 25 november 1797 getroffen en onteigend. Vanaf 3 september 1800 hoorden hun goederen toe aan *La commission des hospices*: in 1802 en 1813 waren er nog 5 begijnen maar reeds oud van jaren. In 1843 werd door de Zusters van Liefde in het Begijnhof een school opgericht, vanaf 1 oktober 1850 tot op heden een gasthuis en oudemannenhuis. Volgens oude mensen werd er na de bouw van de nieuwe kapel (1911) in de oude nog enkele jaren school gedaan.

De nabij liggende gebouwen van het oudemannenhuis werden opgericht gedeeltelijk van 1836 tot 1844 en toen werden ook 4 of 5 woningen afgebroken. Een vergroting had van 1868 tot 1872 plaats, een tweede vergroting vanaf 1896 naar een project van architect Serrure.

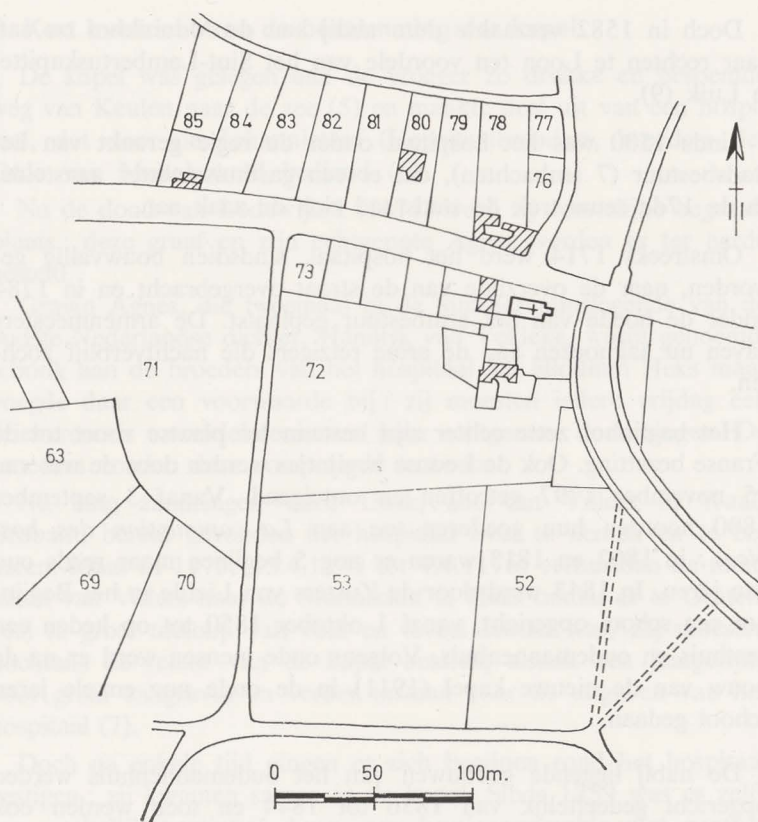
De nieuwe kapel naar het project van architect Langerock werd van 1909 tot 1912 gebouwd en versierd (10).

C. Ikonografie.

Wij hebben slechts weinig ikonografische gegevens over de kapel van het gasthuis gevonden.

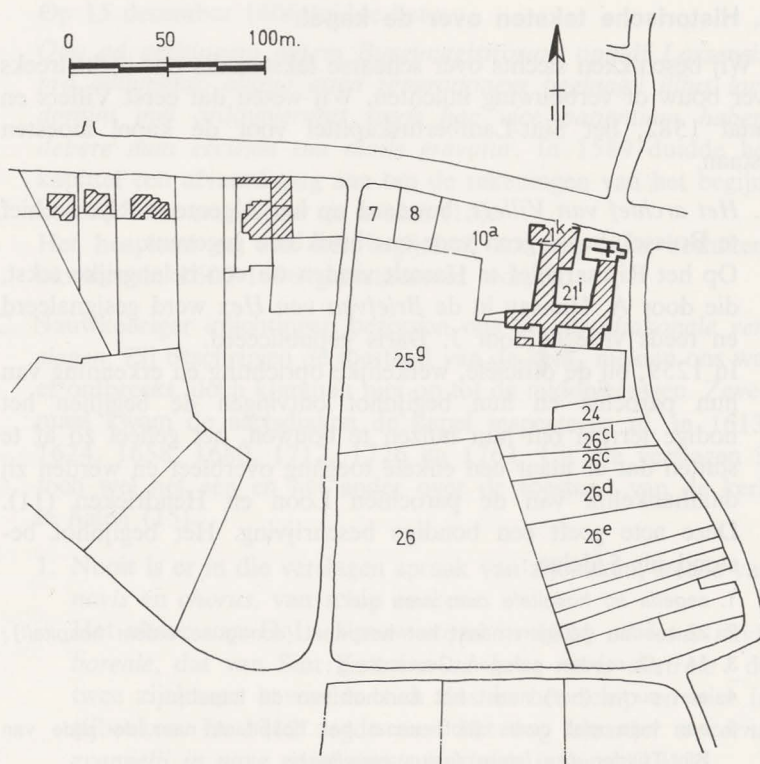
(9) Rijksarchief Hasselt, R.A.H. LOON SCHEPENBANK, reg. 39, fo 145.

(10) De latere geschiedenis van het gasthuis vinden we bij J. DARIS, *Histoire de Looz*, I, blz. 183 en 232 in 't DAGHET IN DEN OOSTEN 14de jg. VII, 129. Voor de bouw van het hedendaagse gasthuis en de nieuwe kerk cfr. J. DARIS, *Histoire de Looz, Suppléments et rectifications*, 1867, blz. 53.

Afb. 2. - Ligging van de gasthuiskapel van Gratem volgens de atlas der buurtwegen - détailplan nr. 4, 1844.

1. In SAUMERY, *Les délices du Pays de Liège* treffen we zoals voor alle Luikse en Loonse steden een gravure aan van de hand van Remacle Leloup. De meeste steden zijn er volgens hetzelfde schema voorgesteld. De Sint-Odulfuskerk komt volledig tot haar recht doch we zoeken tevergeefs naar enig zeker spoor van de kapel.
2. Een uittreksel uit het detailplan nr. 4, Atlas der buurtwegen Borgloon, dat we van 1844 mogen dateren, levert het grondplan van het gasthuis. De kapel staat er volledig geïsoleerd; ten westen ligt een gebouw, wellicht overblijfsel van de begijnhuizen, ten zuiden een ander gebouw met 2 vooruitspringende vleugels, wellicht school en oudemannenhuis (Afb. 2). Op het huidige kadasterplan staat ook de latere uitbreiding van het gasthuis aangeduid (Afb. 3).

Afb. 3. - Ligging van het gasthuis met de kapel van Gratem volgens het huidig kadaster, sectie E.

3. Een oude postkaart van omstreeks 1909 die niet een bestaande toestand maar een nooit uitgevoerd verbouwingsplan van architect Langerat voorstelt, is in het bezit van juwelier Proesmans te Borgloon.
4. Enkele oude foto's die ons welwillend door de heer Leonard, onder-voorzitter van het Prov. Comité voor Monumenten der provincie Antwerpen werden geschonken. Zij zijn omstreeks Pasen 1933 door hem zelf en professor Stan Leurs genomen. Wij danken deze heren voor hun dokumenten, die ons grote dienst hebben bewezen.

Ook beschikken we over foto's van het A.C.L. Brussel, genomen in 1944. Vooral nrs. 78146B en 78149B zijn van belang omdat zij het interieur van de kapel wel in rommelige toestand maar toch in een betere staat dan de hedendaagse voorstellen: het licht tongewelf dat het schip overdekte was toenmaals nog bijna ongeschonden. De andere foto's dragen de nummers 64839A, 78145B, 78147B, 78148B en 78150B en hebben betrekking op het uiterlijke van de kapel.

D. Historische teksten over de kapel.

Wij beschikken slechts over schaarse teksten die ons rechtstreeks over bouw of verbouwing inlichten. Wij weten dat eerst Villers en vanaf 1582, het Sint-Lambertuskapittel voor de kapel moesten instaan.

A. *Het archief van Villers*, bewaard op het Algemeen Rijksarchief te Brussel, bevat geen voor ons bruikbare gegevens.

Op het Rijksarchief te Hasselt vinden we een belangrijke tekst, die door A. Hansay in de *Briefven van Hex* werdesignaleerd en reeds vroeger door J. Daris gepubliceerd.

In 1259, bij de officiële, werkelijke oprichting en erkenning van hun parochie en hun begijnhof ontvingen de begijnen het nodige terrein om hun huizen te bouwen, het geheel zo af te sluiten dat er maar een enkele toegang overbleef en werden zij onafhankelijk van de parochiën Loon en Hendrieken (11). Deze acte geeft een bondige beschrijving. Het begijnhof bestond uit 5 delen :

1. *capella ac hospitale cum area sua* ;
2. 22 roeden gelegen naast het hospitaal (*contiguæ eidem hospitali*) ;
3. 14 1/2 roeden gelegen Grevenberg ;
4. een *curtis* (hof) naast het kerkhof van de kapel ;
5. een huis met *curtis* (hof) naast het hospitaal, naar de zijde van Sint-Truiden (*ex latere ipsius capellæ*).

Kanunnik Daris zegde zeer terecht (*l'hôpital*) *était situé contre la chapelle dans l'enclos du beguinage*. Na 1664 en vóór 1714 werd het elders opgericht (12).

B. *In het fonds van het Sint-Lambertuskapittel te Luik*, bewaard op het Rijksarchief te Luik, kwamen een paar aanduidingen voor.

Op 18 maart 1605 beslisten de kanunniken.

Quo vero ad reparationem ecclesiae de Vucht et hospitalis Lossensis per mamburnos respective petitam... moesten de rekenplichtigen onderzoeken *num hoc capitulum ad reparationes seu intertentiones teneatur et casu quo teneri reperiantur, quod aequum fuerit, prospiciant* (13).

(11) A. HANSAY, o.c. in VERZ. OPSTELLEN, XI, blz. 350 en J. DARIS, *Notices*, XII, blz. 167.

(12) J. DARIS, *Histoire de...* Looz, I, 183 en volg.

(13) Rijksarchief te Luik (R.A.L.) *Chapitre de Saint Lambert, Conclusions capitulaires XVI*, f 54

Op 15 december 1606 luidde het :

Quo ad petitionem autem Burgimagistrorum oppidi Lossensis, pro adiumento aliquo circa reparationem beginagii illius loci, domini mei ordinaverunt ipsos hac vice patientiam habere debere nam ecclesia sua nimis gravatur. In 1589 duidde het kapittel een afvaardiging aan om de rekeningen van het begijnhof, *rationes en reliqua* na te zien (14).

Het hospitaal en ook het begijnhof, zo mag men besluiten, moesten in 1605-1606 gerestaureerd worden.

C. Nauwkeuriger inlichtingen bezorgen ons *de aartsdiakonale verslagen*. Zij beschrijven de toestand van de kerk, melden ons wat er ontbreekt, doch klimmen niet op tot de middeleeuwen. Zeven maal kwam de aartsdiaken de kapel inspecteren nl. in 1613, 1624, 1658, 1680, 1712, 1726 en 1763. Uit die verslagen is toch wel het een en het ander over de toestand van de kerk te halen (15).

1. Nooit is er in die verslagen spraak van zijbeuken, steeds van *navis* en *chorus*, van schip en koor.

Het altaar van O. L. Vrouw stond in 1624 *ad latus navis boreale*, dat van Sint Katarina *ad latus navis australe* : de twee zijaltaren bevonden zich dus in het schip en niet in zijbeuken. In 1712 zegde men het nog klaarder *a cornu evangelii in nave* en *a cornu epistolae in navi* (1712).

Wij kunnen daaruit besluiten dat er in 1624 geen zijbeuken meer bestonden, dat zij vóór die tijd waren afgebroken.

2. Vatten we de voornaamste inlichtingen samen, dan weten we met zekerheid :

a. dat er een dakruiter op het schip stond, die in 1624 helemaal in orde was, maar in 1763 dreigde te vallen ;

b. dat het schip in 1613 geen houten zoldering bezat *caret tabulato*, dat in 1624 het houten of stenen gewelf van het koor (*fornix chori*) herstelling nodig had en er buiten het koor niets goeds in de kapel was : het groot venster in de westgevel was gebroken, het noordvenster bij het altaar van O. L. Vrouw moest hersteld worden, in de

(14) Ibidem, fo 174 v°.

Cfr. ook St. BORMANS, *Répertoire chronologique des conclusions capitulaires* in B.I.A.L., VIII, blz. 50 en 58 en VII, blz. 394.

(15) G. SIMENON, *Visitationes archidiaconales archidiaconatus Hasbaniae in dioecesi Leodiensi*, 1939, I, bl. 469-471.

kerk lag geen vloer, het dak liet op verscheidene plaatsen water door, de fundering van de muur bij het O. L. Vrouwe altaar was zeer zwak en stortte in, binnen in de kerk bestonden alle muren uit ruwe bakstenen, niet ingevoegd noch gewit ;

dat in 1658 het dak van de kerk en de *houten zoldering* (tabulatum) van het koor belangrijke herstellingen vereisten ;

dat in 1712 de vloer uit oude bakstenen (*lateribus*) bestond en reparatie nodig had ;

dat in 1726 de kerk in goede staat verkeerde, maar dat in 1763 het dak moest hersteld worden.

Wij besluiten daaruit : in 1613 lag er geen zoldering over het schip : na 1606 had er misschien als gevolg van de aanvraag der stadsbestuurders toch een herstelling plaats ; maar in 1624 lieten dak en zoldering, vensters, vloer en muren nog veel te wensen over ;

in 1658 vertoonden alleen het dak van de kerk en de zoldering van het koor gebreken ;

in 1713 moest aan de oude vloertegels gewerkt worden, maar in 1726 was alles in orde. *Ecclesia est in bono statu.*

E. Geschiedschrijvers over oorlog en verwoesting.

1180 : L'église de Looz fut incendiée le 3 août dans la guerre que le comte Gérard soutint contre le prince-évêque Raoul assisté des Saintronnaires (16).

1482 : Les soldats brabançons envahirent la petite ville de Looz et la livrèrent au pillage.

1491 : Jehannot le Bâtard s'empara de la ville et de l'église de Looz qui était fortifiée. Avec le butin il paya les 200 cavaliers français (17).

Deze teksten leren ons niets over het Begijnhof maar zijn wellicht in verband te brengen met een mogelijke heropbouw of restauratie en met de bevestiging van de regel in 1497 door de abt van Villers (18).

1568 : Van 11 tot 14 oktober 1568 hielden de soldaten van de Prins van Oranje lelijk huis in de stad.

(16) J. DARIS, *Histoire de... Looz*, I, 130.

(17) J. DARIS, *Histoire de l'évêché et de la principauté de Liège au XVe siècle*, blz. 559 en 610.

(18) L. ROBIJNS, *Diplomata Lossensia*, 1717, blz. 27.

Het leger van Alva doodde 600 man van de achterhoede en veroverde 100 wagens van de tros, waarvan er vele met kelken en ornamenten van kerken en kloosters beladen waren. Te Loon zelf werd de kerk tot paardenstal gebruikt, de heiligenbeelden verbrand, de altaren onteerd (19).

1577 : Op 20 september 1577 maakten 2 afdelingen van het Statenleger zich meester van de stad (onder het bevel van de heer d'Evers) vermoordden de pastoor en verscheidene burgers, kwetsten andere ingezetenen en deden allen een losprijs betalen (20).

Deze gebeurtenissen brengen we in verband met de ruiling van 1582, het neerleggen van de rekening in 1589 en mogelijke herstellingen.

1592 : Zoals blijkt uit processtukken, bewaard op het Rijksarchief te Hasselt, Fonds Oostham, bundel I, werd de stad Loon in 1592 door Hollandse troepen geplunderd. Op 7 oktober van dat jaar werd er tegen Louis Berckmans, volgens de lering van het oppergerecht te Vliermaal, door de schepenen van Ham een aanhoudingsbevel uitgevaardigd. Berckmans diende bij de kavalerie van Breda onder kapitein Appelmans en had aan die plundering deelgenomen. Hij vestigde zich na volbrachte dienst te Kwaadmechelen en werd in 1607 als verrader des Vaderlands en berover van Luikse steden aangeklaagd, voor de schepenbank gebracht en gefolterd.

1606 : Kanunnik Daris vertelt ons nog :

(Vers la fin de l'année 1606).

Entretemps, les mutinés de Diest continuèrent leurs exactions et leurs menaces. Ils occupèrent le village de Hex et menacèrent de le brûler si on ne leur payait les rations de fourrage depuis le 6 novembre. Ils s'emparèrent de la ville de Looz et y séjournèrent huit jours. En partant ils s'emparèrent des bourgeois en ôtage jusqu'à ce que la ville leur eût payé la somme qu'ils exigeaient (20).

1654 : De Lorreinen plunderden Loon in januari en februari 1654, en verbrandden de pastorie en de 9 huizen van de begijnen (21).

(19) J. DARIS, *Histoire de l'évêché et de la principauté de Liège au XVIe siècle*, blz. 286.

(20) J. DARIS, *ibidem*, blz. 350 en 529-530.

(21) J. DARIS, *Notes historiques sur Looz* in *Notices VII*, blz. 11 en Dr. G. REMANS, *Andere geestelijke instellingen in LIMBURGS HASPENGOUW* Uitg. Fed. Limb. Gesch. en Oudheidk. kringen 1951, blz. 123 en *ARCHIEF CIE OP. ONDERSTAND LOON*, reg. pastoor Timmermans beg. 1684 f. 2.

Op 12 februari 1658 verzocht de stad Loon *décimée en 1655 (?) par les Lorrains* om een vermindering van de belastingen (22).

De Lorreinen zullen er wellicht schuld aan hebben dat het dak van de kerk en de zoldering van het koor in 1658 moesten hersteld worden. Uit de aartsdiakonale verslagen blijkt dat zij het beeld van O. L. Vrouw en een zilveren *pixis* uit de kapel hadden geroofd.

F. Geschiedschrijvers over het grafelijk grafmonument.

In de kapel van het hospitaal, die later tot een kleine kerk uitgroeide, werden graaf Lodewijk I en zijn gade begraven.

12de eeuw : Qui (graaf Lodewijk I, 11-8-1171) *apud villam suam Los ante hospitale ut vivus preceperat, sepelitur* (23).

Omstreeks 1560 : Loz Castri (Borgloon)... *Ibid(em) in beguinagio.*

Est tomba vetus clina ex atro(?) lapide in qua jacet enciam vir armatus quem dicunt esse fundatorem illius domus, comitem seu Lossenssem eiumdem videlicet qui collegium canonic(orum) ibi instituit sed nulla arma apparet in tumba sed est ibi fenestra omnes quas vid(etur) vetustissima in qua est vir armatus depictus qui fert ante se arma de Lon et ante eum est mulier que fert arma Lovaniensis comitis scilicet a una fasce (24).

De kopie laat veel te wensen over en ook de historische gegevens over de graaf van Loon zijn onaanvaardbaar. Lodewijk I is noch de stichter van het begijnhof, noch die van het kapittel maar het is de oudste tekst die het grafmonument citeert en beschrijft.

1671 : Ludovicus obiit 5 Kalendas Augusti illatusque monumento quod ipse sibi condiderat in Ecclesia Hospitalis ad portam oppidi Lossensis quod itur Trudonopolim.

Monumentum tamen Ludovici superest ex nigro marmore, sed quinq̃ue super terram pedes.

(Agnes) obiit anno 1175, condita Loscastri in Begginagio juxta maritum (25).

1624 : Olim fuerunt in hac ecclesia sepulturae quorundam comitum Lossensium ut apparet ex veteribus monumentis : pridem nullus sepultus est.

(22) AN. HIST. ECCL. BELG., XIII, blz. 305.

(23) C. DE BORMAN, *Chronique de l'abbaye de Saint-Trond*, 1877, II, blz. 69.

(24) Rijksarchief Gent, R.A.G. Handschrift nr. 4497, Fonds d'Udekem d'Acoz. Epitaphes Van Diepenpoel, circa 1560. Kopie de Limburg Stirum. Wij danken zeer hartelijk de heer Fr. Goole, die ons deze tekst bezorgde.

(25) MANTELIUS, *Historiae Lossensis libri decem*, blz. 110 en 111.

1712 : In navi ecclesie est sepulchrum seu tumba comitis et comitisse Losensis (26).

1631, geciteerd in 1717 : Vetustissima ecclesiae structura. Fenestrae templi in quibus conspicua sunt hodieque comitis Lossensis et Viandensis arma.

Sepulchrum comitis Ludovici quod ibidem ante chorum, tumba lapidea elevata adhuc etiamnum extat (27).

1862 : La tombe s'y voit encore aujourd'hui (28).

1885 : La pierre tombale qui recouvrait les restes du comte Louis a été brisée et remplacée au XVIIe siècle par un immense blason aux armes du comté de Looz encastré aujourd'hui dans la muraille du chœur.

Le comte y fut enterré le 10 aout 1171. Sa tombe s'y est conservée jusque vers 1870 (29).

1909-1912 : Uit de boven aangehaalde teksten blijkt voldoende dat het grafelijk monument zich niet in het versmald koor maar in het schip, vóór het koor bevond. Dat verzekert ons ook J. Paquay in zijn rapport van 8 maart 1912, waarin hij woordelijk schrijft :

Ce sarcophage du comte Louis et de sa dame existait encore en l'année 1854, dans le chœur, non devant le chœur, l'ancien chœur ayant été converti en sacristie. Le sarcophage n'atteignait alors qu'une hauteur de 0,60 - 0,70 m., le sol de la chapelle ayant été exhaussé. Vers l'année 1854, ce sarcophage fut malheureusement démolí. M. l'abbé Nouwen qui fut recteur du dit hôpital, de 1862-1868, assurait que les ossements du comte sont encore conservés dans un coffre en fer déposé dans le tombeau. Il existe à l'hôpital, un dessin du sarcophage mais ce dessin ne semble pas être fidèle. Une fouille nous indiquerait facilement l'emplacement du tombeau (30).

P. Daniëls had reeds op 2 juli 1910 in een brief aan de heer Gouverneur van Limburg geschreven : *On (de met de restauratie belaste architect) devra comme recherche supplémentaire faire l'impossible pour retrouver la sépulture du comte (31).*

Jammer genoeg is de geplande restauratie nooit uitgevoerd en hebben wij al onze moeite ten spijt noch de tekening van het grafmonument, noch de *coffre en fer* teruggevonden.

(26) G. SIMENON, o. c. I, blz. 471.

(27) L. ROBIJNS, *Diplomata lossensia* 1717, blz. 25.

(28) J. DARIS, *Histoire de la bonne ville de Looz* in B.I.A.L., V, 354.

(29) J. DARIS, *Notices*, XII, blz. 163.

(30) ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, (A.R.B.), Fonds Schone Kunsten, nr. 1279.

La Commission des Hospices de Graethem schreef op 29 mei 1909 aan de heer Minister voor Schone Kunsten om subsidies voor de restauratie te bekomen. In die brief lezen we :

La Commission Royale des Monuments n'a pas approuvé les premiers plans de l'architecte Langerock, pour motif qu'on ne conservait pas intact le style roman de la Chapelle dont on proposait la démolition partielle.

La dite Commission des Monuments nous proposait de construire une nouvelle chapelle indépendante de l'ancienne et de restaurer ensuite l'ancienne.

Het eerste plan kostte 27.800 fr. ; de bouw van de nieuwe kapel reeds 32.850 fr.

In 1910 werd Langerock dan ook met de herstelling van de oude kapel belast. Hij maakte een plan met bestek op, dat echter nooit werd uitgevoerd.

Artikel 43 van het bestek luidde : *Grafstede van den graaf Lodewijk I van Loon, uit te voeren in blauwen kalksteen volgens vroegere opmetingen en bestaande beschrijvingen... 700 fr. (31).*

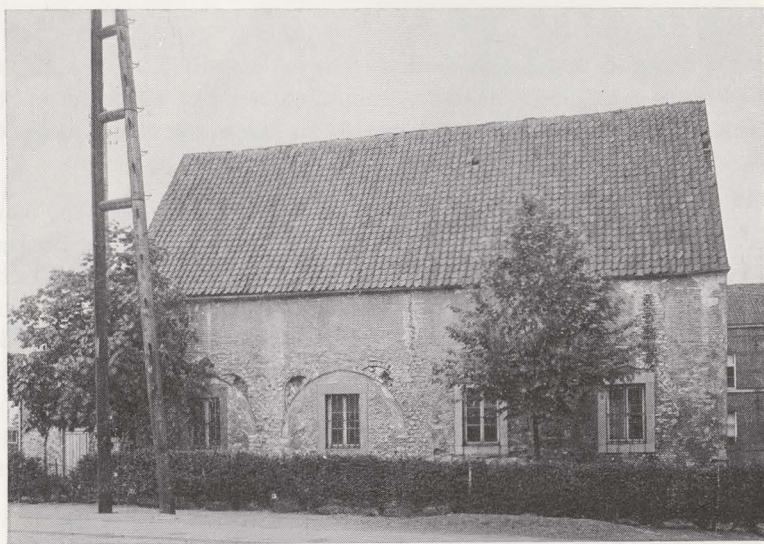
Wij besluiten :

1. Lodewijk I en Agnes werden in de kerk begraven onder of bij een enkel monument, gelegen in het schip ; de oudste vermelding van dat monument dateert uit de 16de eeuw ;
2. Dat monument bestond uit zwart marmer en was 5 voet hoog (\pm 1,50 m).
3. Mantelius, Robijns, Daris hebben het grafmonument gezien.
4. Omstreeks 1870 werd het verwijderd.
5. Op dit ogenblik is er nog een blauwstenen schild uit de 17de eeuw in het versmald koor aanwezig.

II. — BESCHRIJVING VAN DE BESTAANDE KAPEL

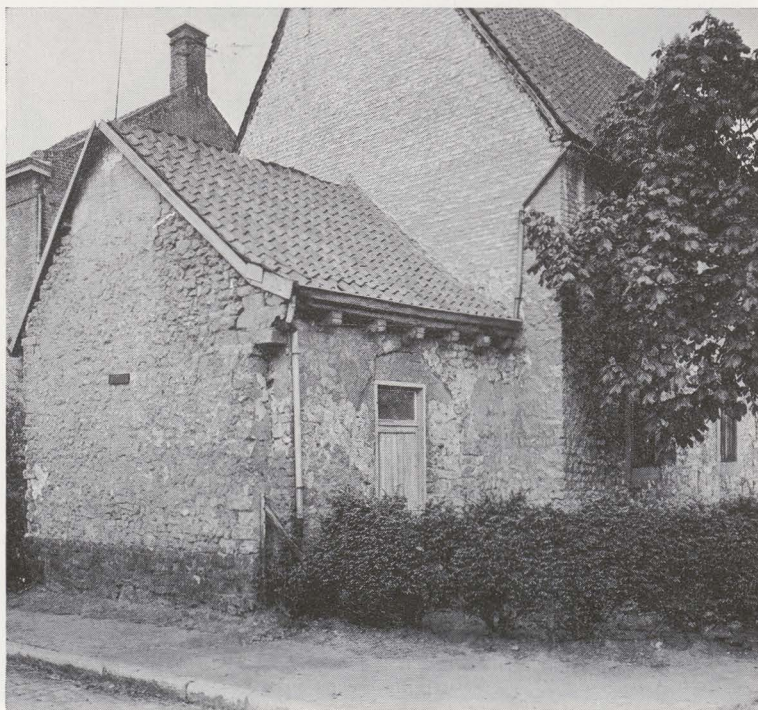
De kerk of kapel van het vroegere begijnhof bestaat uit 2 delen : een koor en een beuk. Zij is georiënteerd met een afwijking van 14° naar het zuiden. Ook de oningewijde bemerkt zonder moeite dat de onmiddellijke omgeving aan de noordzijde merkkelijk is opgehoogd. De daken zijn met pannen bedekt (Afb. 4).

(31) Ibidem nr. 1279.

Afb. 4. - Noordgevel van de kapel in 1944.

(Copyright A.C.L., Brussel)

Afb. 5. - Algemeen zicht op het koor (oost- en noordmuur)
en op de oostmuur van het schip.

(Copyright A.C.L., Brussel)

A. Het koor.

De grootste afmetingen buitenwerks bedragen : 5,75 x 4,25 m. Er bestaat geen absis maar de oostmuur werd niet alleen uit silex-blokken opgetrokken zoals de noord- en zuidmuur maar uit silex-blokken en kleizandsteen (Afb. 5).

In noord- en zuidmuur werd een spaarnis breed 2,25 m, aangebracht, de oostmuur 45 cm dik, komt niet tot op de hoeken van het gebouw maar laat een deel van deze hoeken 20 x 30 cm onbedekt. De noord- en zuidmuur hebben een dikte van 75 cm. In de zijmuren werd in later tijd een deuropening gekapt : de noordelijke geeft uit op de straat, de zuidelijke op een 19de-eeuwse kleine sacristie : ter verlichting werd in de zuidelijke spaarnis nog een met blauwsteen omlijst venster aangebracht. Het dak rust op een 2,80 m hoge muur waarop aan de noordzijde een kroonlijst met Romaanse kraagstukken het overhellend dak ondersteunt : aan de zuidzijde vervult een houten boordplank deze functie.

Afb. 6. - Romaanse kraagstenen aan de noordmuur van het koor.

(Copyright A.C.L., Brussel)

Afb. 7. - Algemeen zicht op de noordgevel
met halfronde en gotische bogen, blauwstenen vensteromlijstingen
en bakstenen verhoging.

De dekplaten van de noordmuur meten 74 x 12 x 32 cm ; zij rusten op 7 kraagstenen met bolle lijst, die uit harde witte steen zijn gekapt (Afb. 6). Op de oosthoek van het koor is de eerste kraagsteen 70 cm diep : de afstand tot de tweede bedraagt 60 cm ; afmetingen 20 x 18 cm ; tussenruimte 54 cm. De bakstenen, waarmede noord- en zuidmuur werden verhoogd, meten 23 x 5 1/2 x 10 1/2 cm.

B. De beuk.

Afmetingen : buitenzijde 17,25 m x 7,50 m ;
binnenzijde 15,40 m x 6 m.

De OOSTMUUR tegen het koor is ongeveer 1 m dik, werd opgetrokken in silexstenen behalve de hoogste lagen (1,70 m) en de hele puntgevel die uit bakstenen bestaan (Afb. 6).

IN DE NOORDGEVEL (langs de straat Loon - Sint-Truiden) kan men drie delen onderscheiden (Afb. 7) :

Afb. 8. - Noordmuur met zicht op de Romaanse bogen,
de resten van Romaanse vensters en een gewezen pijler met dekstukken.
(Copyright A.C.L., Brussel)

Afb. 9. - Noordmuur: sporen van traveeboog en vensterboog.

1. een deel in silex 8,57 m lang en \pm 4 m hoog (buitenzijde) ; daarin onderscheidt men
 - a. 2 brede, ronde bogen die op een impost neerkomen en 2 pijlers ; deze bogen zijn dichtgemetseld tot op de halve breedte van de pijlers, zodat binnen in de kerk een rond-bogige nis is gevormd (Afb. 8) ;
 - b. sporen van 4 smallere rondbogige vensternissen, die verdwenen door het aanbrengen van de grote bogen (Afb. 9) ;
 - c. in de opvulling van de brede bogen : twee vensters van een blauwstenen omlijsting en een ijzeren traliewerk voorzien ;
2. boven deze bogen werd de muur (1,50 m) met baksteen verhoogd ; de kroonlijst is van hout ; sporen van een aanleunend dak zijn behouden ;
3. een deel in baksteen en kleizandsteen (pierre de Lincent) met 2 gotische traveebogen opgevuld, steunende op twee pijlers en een pilaster ; bovenaan sporen van 3 gotische vensters met baksteen dichtgemetseld ; de kroonlijst is in natuursteen.

DE VOORGEVEL bestaat uit baksteen, heeft een licht overhellend dak ; een rondbogig venster in de top, een groot gotisch venster, gedeeltelijk dichtgemetseld en een 18de-eeuwse ingang deur met blauwstenen omlijsting (Afb. 10).

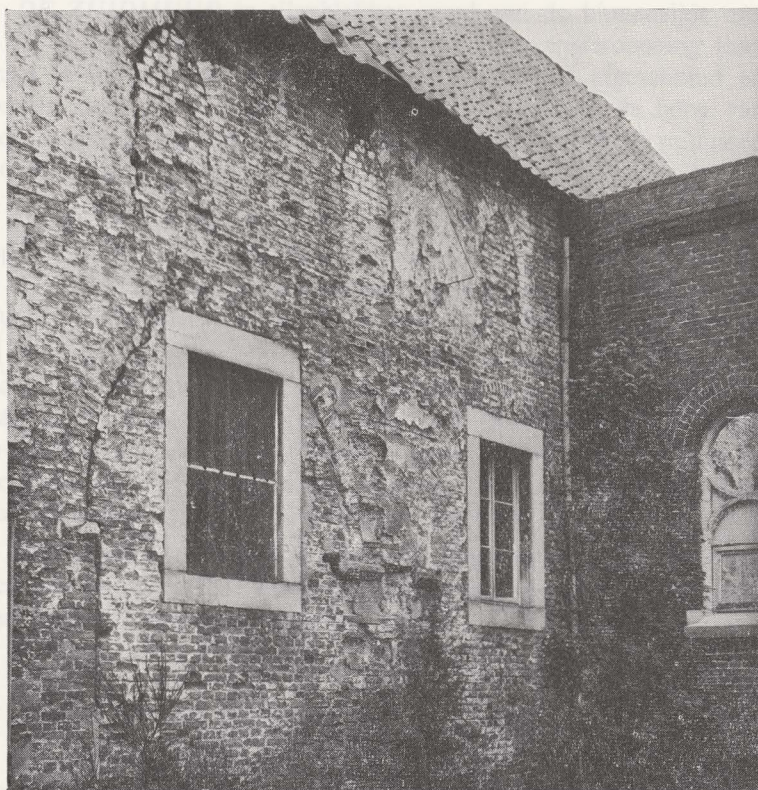
DE ZUIDGEVEL bestaat evenals de noordgevel uit 3 delen. Toch is er een groot verschil :

- a. het deel in silex vertoont 2 neoromaanse ingangen en sporen van 3 Romaanse vensternissen maar geen grote ronde traveebogen ;
- b. ongeveer 1,50 m metselwerk in baksteen ;
- c. een deel in baksteen en kleizandsteen met 2 gotische en gevulde traveebogen, daarin twee 18de eeuwse vensters en daarboven 3 dichtgemetselde gotische vensters.

De kroonlijst is van hout (Afb. 11).

Afb. 10. - Westgevel in baksteen met ingangsdeur,
en gedeeltelijk dichtgemetseld venster ; deel van de zuidgevel
met dichtgemetseld venster en dito traveeboog van de vroegere middenbeuk.

Afb. 11. - Dec! van de zuidgevel met dichtgemetselde vensters en dito traveebogen en aanleunend, het 19de-eeuws bijgebouw.

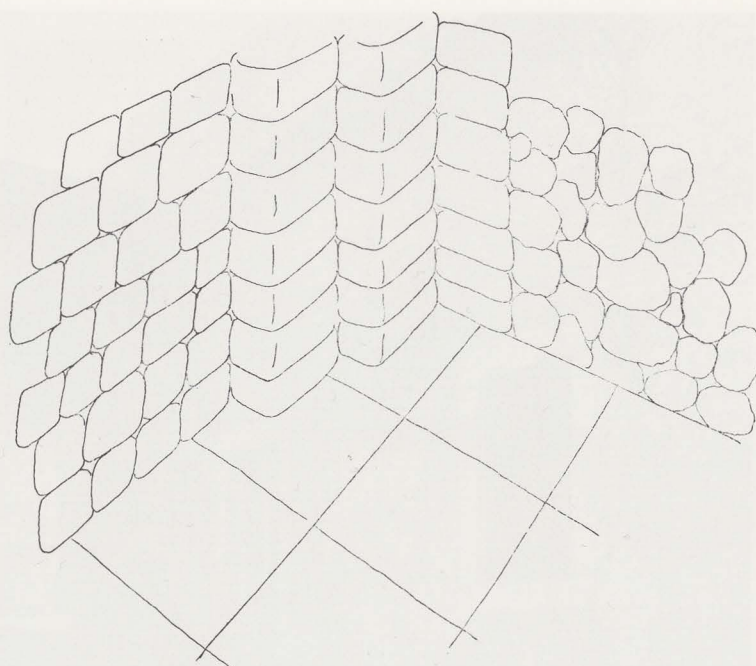
C. Het interieur.

1. HET KOOR.

DE OOSTMUUR werd uit silex en kleizandsteen opgetrokken maar voor de hoogste lagen, die de spits vormen, werd baksteen gebruikt (14 lagen). In het midden van deze muur werd een nis (85 x 50 x 32 cm) gekapt, een soort muurtabernakel met hout bekleed : als dorpel herbruikte men een gekapte steen, gelijkend op de kroonlijst van de beuk. Noord- en zuidmuur werden met 7 lagen baksteen verhoogd (buitenzijde 3 lagen). Aan de epistelkant werd nog op brutale wijze een nis gebroken en met bakstenen ingemetseld 60 x 80 x 18 cm.

De spaarnissen meten : noordzijde 2,32 m, zuidzijde 2,22 m.

De muren hebben een hoogte van ca. 3,50 m.

Afb. 12. - Interieur van het koor, hoek die oost- en noordmuur verbindt, drie uitsprongen.

In *DE NOORDMUUR* bevinden zich :

op 85 cm hoogte een kleine nis 40 x 35 x 30 cm met blauwstenen bovendorpel van 10 cm dikte ;

in het midden van de spaarnis een deur, 2 trappen hoog, 2,40 x 1,00 x 0,70 m.

tegen de beuk : een holte aan de onderzijde rechthoekig, gedeeltelijk bedekt met 2 fragmenten van stenen : de bovenste 96 x 67,5 x 10 à 12 cm draagt het wapen van Loon : 9 balken, overtopt met een kroon van 3 bladen en 2 parels ; de onderste een blauwe steen 76 x 20 x \pm 9 cm met een niet te identificeren voorstelling.

Op deze muur zijn overblijfsels van beschildering zichtbaar ; op lichtgeel plakwerk werden groeven gekrast in de vorm van lagen steen, daarop werd een tweede laag plakwerk aangebracht en eerst daarop de kleur gelegd.

De hoek die oost- en noordmuur verbindt, verdient onze bijzondere aandacht. De noordmuur vertoont drie uitsprongen. Twee zijn volledig vrij gebleven ; ook de derde is behouden maar de jongere oostmuur werd tegen de zuidzijde en in hetzelfde vlak bijgebouwd en verbergt de aanzet van de nu verdwenen halfronde apsis (Afb. 12).

DE ZUIDMUUR in silexblokken werd aan de binnenzijde met 8 lagen bakstenen verhoogd en vertoont een vensteropening (niet gans in het midden) 120 x 55 cm, naar binnen afgeschuind en omlijst door zware blauwe steen 22 x 17 1/2 cm, de boog van een Romaans venster en een deuropening 1,76 x 0,90 m tussen houten stijlen.

In *DE WESTMUUR* bleef op 70 cm van de zuidmuur tot bijna op halve hoogte de koorboog bewaard; de rechtstand is tot op 2 m hoogte met silexstenen afgezet, daarna volgt een dekstuk van mergel en verder de ronde boog weer met silexstenen gevormd.

Aan de evangeliezijde werd een deuropening (190 x 85 cm) in de muur gebroken en dit had de verdwijning van de rechtstand van de boog tot gevolg. De koorboog is dus met kolenzandsteen en mergel gedicht en later met baksteen en natuursteen bij de deuropening: hij vormt in het koor een spaarnis. Buiten de boog aan de epistelkant staat Sint Marcus geschilderd (32).

Het gebinte van het versmald koor is modern en naar men uit een gebogen plank kan besluiten was dit deel van de kerk in laatste instantie met een licht tonggewelf bedekt.

2. HET SCHIP.

De *OOSTMUUR* heeft een dikte van 1 m en is in 2 delen verdeeld (Afb. 13):

a. *Het onderste deel* van links (evangeliekant) naar rechts (epistelkant) bestaat uit:

1. de oude Romaanse muur in silex, breed 65 cm;
2. een later gebouwd stuk uit mergel, baksteen en kolenzandsteen, breed 55 cm;
3. de deuropening, 2,00 x 0,80 m;
4. een deel in baksteen, breed 2,52 m, gaande tot een scheidingslijn of naad;
5. het overblijvend deel in silex van de oostelijke muur van het schip, breed 1,52 m.

(32) Wijlen de zeereerw. Heer P. Daniëls, lid van het Provinciaal Comité voor Monumenten, beschreef in een verslag van 2 juli 1910 deze muurschilderingen: hij meende dat zij uit de 15de eeuw dateren behalve Sint Markus die van de 16de eeuw zou zijn. Cfr. Algemeen Rijksarchief te Brussel, A.R.B. Schone Kunsten, nr. 1279.

Afb. 13. - Interieur van het schip: in de achtergrond, de oostmuur met stucwerk, links de gewezen traveeboog en rechts de neoromaanse toegangspoorten.

Afb. 14. - De Hemelvaart van Maria. Stucwerk boven het altaar.

Foto Medaerts, Riemst.

De scheidingslijn is een overblijfsel van de koorboog ; op het 5de deel staat een zwarte tekening en daarboven een geschilderde kalvarieberg. Hij stelt 6 personages voor en is omlijst met een bruine zwart omlijnde band : Kristus op het kruis, Maria Magdalena, Maria en Sint Jan, een knielende vrouw en een gekroonde mansfiguur. In de bovenhoek rechts werd in het zwart een poort getekend. Op een dieper liggend plan in de linkerbovenhoek staan eveneens sporen van schildering. Mogelijk komt het verschil voort uit een restauratie of zijn er twee beschilderingen, de ene ouder dan de andere (33).

- b. *Een bovendeel*, hoog van de scheidingslijst tot tegen de zoldering. Het bestaat uit drie grote taferelen in stucwerk voorstellende :

links : de Boodschap des Engels ;

in het midden : de Hemelvaart van Maria, omringd door Engelen (Afb. 14) ;

rechts : de Bezoeking van Maria aan hare nicht Elisabeth.

De personages zijn bijna levensgroot en redelijk goed bewaard. De 2 zijtaferelen bevinden zich onder een ronde boog die nederkomt op 2 zuiltjes met kapiteel en basis.

De Hemelvaart staat onder een plat gedrukte boog, afgezet door een ronde lijst. Een andere brede platte band omlijst het geheel.

Links en rechts in de hoeken zien we 4 medaillons, voorstellende de symbolen van de 4 evangelisten :

Johannes (adelaar), St. Lucas (os) ; rechts, St. Matheus (engel). De leeuw van Sint Marcus is verdwenen.

De muur van de bakstenen gevelspits heeft een dikte van 55 cm (uitsprong 45 cm).

Hoogte binnenwerk (tussen vloer en balklaag) : 6,28 m.

De oude muur (Romaanse) meet 4,80 m, de verhoging met bakstenen 1,48 m.

DE NOORDERMUUR VAN DE KERK :

hoogte 6,28 m

lengte 17,25 m volgens plan.

Vijf delen moeten onderscheiden worden.

(33) Over deze kalvarieberg wordt in het verslag van P. Daniëls niet gehandeld. Pro memoria vermelden we dat Jan Peecks (1459-1516) abt van Sint-Laurens te Luik, historicus en gekend schilder, afkomstig was van Loon. Cfr. J. DARIS, *Histoire de Looz II*, blz. 4-7.

1. *De oude Romaanse muur.*

Vanaf de oostzijde zien we :

- a. een uitsprong, pilaster vormende 0,35 m breed ;
- b. een nis 0,30 m diep, omgeven met een rondboog in witte natuursteen, voorzien van stucwerk. De breedte van deze boog is 2,80 m ; hij is klaarblijkelijk een traveeboog geweest die later met silexstenen is gevuld. Een vensteropening meet : breedte : 1,10 m ; hoogte : 1,54 m.

De grootste hoogte van de boog bedraagt : 3,90 m.

Een 2de boog heeft hetzelfde venster en dezelfde hoogte als de eerste.

De spaarnis heeft een breedte van 3,10 m.

In deze bogen werd gekapt om de kapitelen terug te vinden ; zij bestaan nog gedeeltelijk in de vullingsmuur van de spaarnis.

De volledige breedte van de 1ste pijler (vanaf oostmuur) is 1,25 en was oorspronkelijk slechts 0,60 m.

De volledige breedte van de 2de pijler bedraagt 1,08 m, met plakwerk 1,10 m. Ook hij werd aan beide zijden verbreed.

Op een hoogte van 2,30 m begint een muurschildering in rode kleur, zij stelt een vrouw voor met een wapperende wimpel of sluier en is met een brede rode streep afgelijnd. Een onregelmatige verticale scheur gaat van boven tot op de pijler. Boven de Romaanse muur werd met baksteen en kleizandsteen een verhoging van 1,45 m aangebracht (Afb. 15).

DE GOTISCHE MUUR.

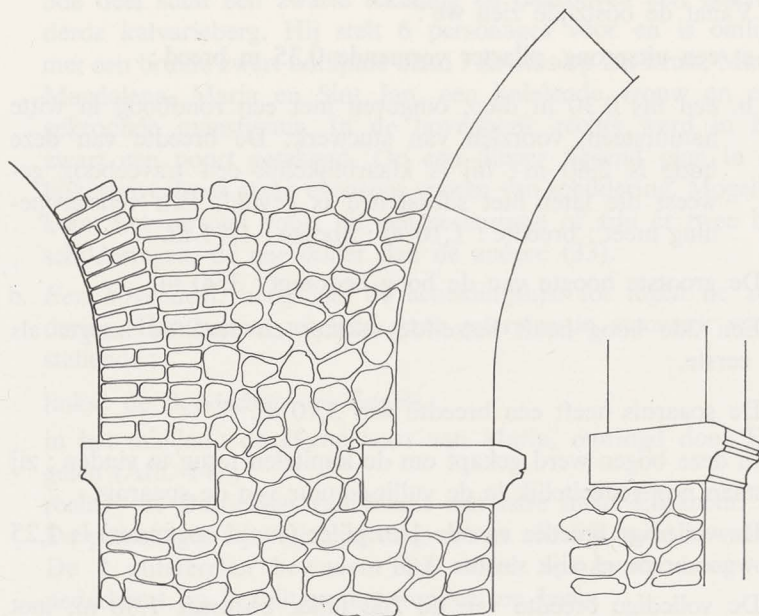
De 3de pijler vanuit het oosten, eerste vanuit het westen, heeft een oorspronkelijke breedte van 1,27 m, juist onder de 2 kapitelen. Naderhand werd ongeveer een halve baksteen aan de oostzijde van de pijler afgekapt, toen nl. het plakwerk werd aangebracht.

Opening tussen de 2 pijlers 2 en 3 : 2,65 m en tussen pijler 3 en pilaster van de westmuur : 2,65 m.

Pijler 3 werd links en rechts smaller gemaakt, een weinig afgekapt : 0,10 rechts (oosten), 0,06 links (westen).

Onderaan lagen bakstenen, verder een laag kleizandsteen, hoogte 0,24 m, afwisselend met 3 lagen baksteen.

Maat bakstenen : 22 à 22,5 x 4,5 x 10 à 10,5 cm.

Afb. 15. - Schets van de middelste pijler in de doorbroken noordmuur.
Bemerk de twee verschillende bouwtranten : rechts omlijsting in witte steen,
links in baksteen.

Boven de kapitelen tot aan de gotische vensters : lagen mergel afwisselend met 3 lagen bakstenen ; daarboven $\pm 1,50$ m baksteen.

De omlijsting van de bogen eveneens in bakstenen van dezelfde afmetingen, maar op de rand naar buiten afgeschuind.

De vulling van de traveebogen bestaat uit bakstenen 25×6 cm en van verschillende dikte.

De gotische bogen zijn voorzien van een lijst in stucwerk.

Hoogte van de boog : 4,00 m.

Boven de mergellaag en vanop de onderdorpel van de vensters tellen we 30 lagen bakstenen tot de spits van de vensters en nog 3 lagen daarboven.

Gotische vensters (noordkant) $1,70 \times 0,85$ m omlijst met bak-

stenen van dezelfde afmetingen als boven. De opening werd naar binnen licht verbreed.

De pilaster tegen de westmuur bestaat uit bakstenen.

WESTGEVEL.

Bakstenen : 23,5 x 5 x 11,5 cm.

Groot westvenster 2,40 x 1,70 m, naar binnen verbreed.

Deuropening, licht naar binnen verbreed : 2,48 x 1,25 m.

Dikte van de muur : 0,80 m ; boven de balklaag wordt hij smaller ; in de top : een venster met halfronde boog ; in het bovendeel van de top nog een vermindering van dikte.

ZUIDMUUR.

Deze wand komt grotendeels met zijn noordelijke tegenhanger overeen. Aan kapiteel 12 beantwoordt echter geen kapiteel 13, d.w.z. de tweede pijler in de zuidermuur (2de vanuit het westen) heeft aan de oostzijde geen uitstekend dekdak (geen kapiteel) wat er op wijst dat aan deze zijde de zijbeuk niet voortliep.

Tegenover de 1ste pijler van de noordermuur staat nog een Romaanse muur van 1,40 m (buitenzijde 1,70 m) maar geen pijler, hetgeen er op wijst dat er daar geen zijbeuk werd bijgebouwd.

In dat deel van de oude Romaanse muur staat een redelijk goed bewaard Romaans venster. Boven het Romaanse deel werd met baksteen en kleizandsteen een verhoging van $\pm 1,45$ m aangebracht. Deze zuidmuur van de Romaanse kapel is op een belangrijke breedte bewaard :

in de hoek van het schip binnen : 0,30 m, buiten : 0,80 m ;
westwaarts de eerste ingangspoort binnen : 1,36 m, buiten : 1,72 m ;
westwaarts de tweede ingangspoort binnen : — m ; buiten : 0,60 m.
Gezamenlijke grootste breedte : 3,12 m.

Op het einde van de Romaanse zuidmuur, daar waar hij een hoek vormde met de verdwenen Romaanse westgevel, ziet men nog zeer klaar de opgaande oostelijke muur van de gotische verlenging.

Besluit : Heel waarschijnlijk is er geen zuidelijke zijbeuk geweest aan de Romaanse kapel.

Het gotische deel van de zuidmuur stemt overeen met dat van de noordmuur, onderste lagen uit baksteen en kleizandsteen, bovenste uit baksteen.

De tegenover elkaar staande pijlers (nr. 4 tegenover nr. 3) werden ook op gelijke manier verbreed.

3. DE BEVLOERING.

In het versmald koór lagen blauwe stenen van 24 x 24 cm en niet in maar op de vloer twee grafstenen die van hun oorspronkelijke plaats waren verwijderd. De ene A bedekte eens het graf van Nicolaus Timmermans pastoor van het Loons begijnhof, † 16 januari 1696, de andere B het graf van Petrus Nicolaus de Malaisse eveneens pastoor van het begijnhof † 19 januari 1667.

Het oostelijk deel van het schip was over een breedte van 6 m en een lengte van 4,15 m bedekt met blauwe en witte cementen plaveien (type keukensteen 0,20 x 0,20 x 0,023 m ruitvormig geplaatst) en omzoomd met een boord van dezelfde witte plaveien; in de spaarnissen van de vroegere traveebogen werden blauwe stenen van verschillende maat, meestal 0,27 x 0,27 m en 0,20 x 0,29 m geplaatst. Het overblijvend westelijk deel van het schip was bevloerd met blauwe stenen, breed van 0,20 m tot 0,30 m, lang van 0,20 m tot 0,59 m, die in de breedte regelmatig rijen vormden.

In het schip lagen 4 grafstenen :

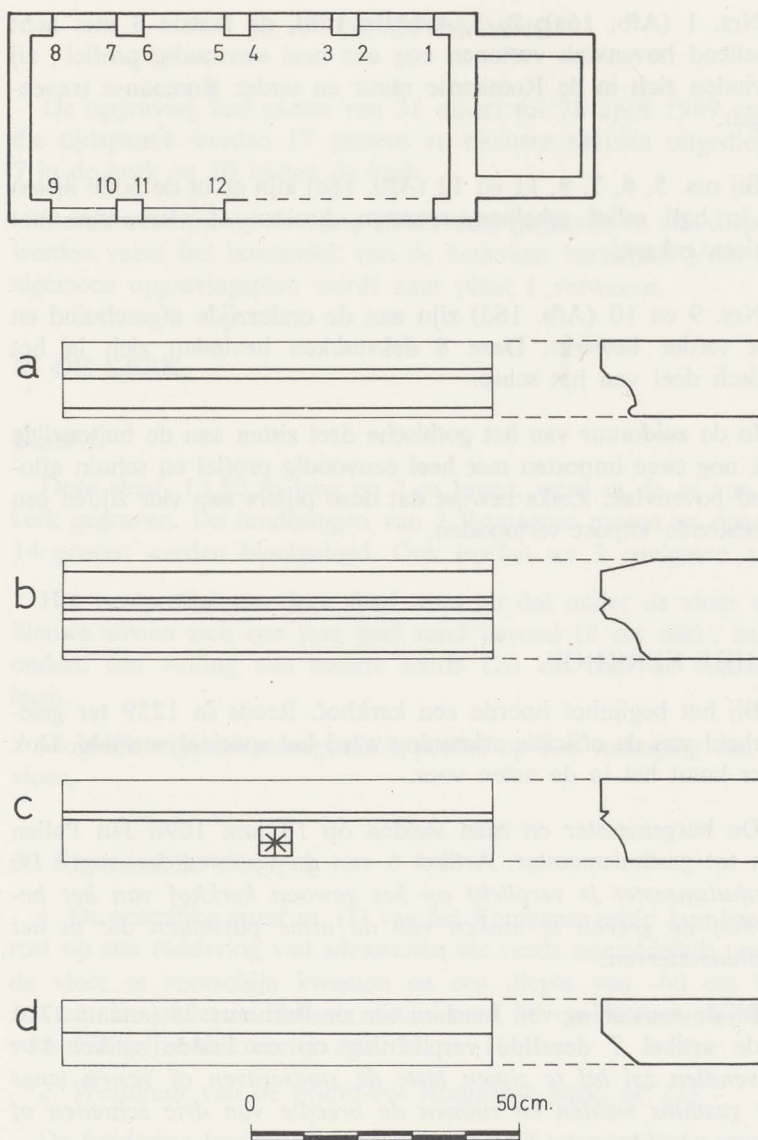
C : 1,77 x 0,87 x 0,17 m voor Pascasia Petronella Cappaerts † 15 april 1798, weduwe van burgemeester Simon Henricx en haar dochter Elisabeth, begijn ;

D : 1,75 x 1 m voor priester Renerus Moels † 14 juni 1715 en zijn nicht begijn Maria Sheeren ;

E : 1,72 x 0,86 x 0,13 m voor Monsieur Lambert Louis Godefroid, kanunnik van de Sint Pieterskerk te Luik † 8 juli 1754 en juffrouw begijn Marie B... Godefroid ;

F : 1,90 x 1 m ; ligt vóór de deur van de westgevel en is totaal afgesleten.

Onder deze 6 grafstenen bevond zich geen enkele grafkelder.

Afb. 16. - Imposten van de pijlers met situatieplan.

$a = 1$; $b = 2, 3$ en 4 ; $c = 5, 6, 7, 8, 11$ en 12 ; $d = 9$ en 10 .

4. DE IMPOSTEN VAN DE PIJLERS (Afb. 16).

Meestal gaaf bewaard zitten in de muren nog 12 dekstukken van pijlers : nrs. 1, 2, 3 en 4 in de Romaanse noordmuur, nrs. 5, 6, 7 en 8 in de gotische noordmuur, nrs. 9, 10, 11 en 12 in de gotische zuidmuur. In de Romaanse zuidmuur, waarin geen pijlers te zien zijn, komen ook geen dekstukken voor (Afb. 16).

Nrs. 1 (Afb. 16a), 2, 3, 4 (Afb. 16b), de laatste 3 met licht afhellend bovenvlak vertonen nog een heel eenvoudig profiel; zij bevinden zich in de Romaanse muur en onder Romaanse traveebogen.

Bij nrs. 5, 6, 7, 8, 11 en 12 (Afb. 16c) zijn er in de holle lijsten en in half relief schelpen, rozetten, kruisen of vierkanten met kruisen gekapt.

Nrs. 9 en 10 (Afb. 16d) zijn aan de onderzijde afgeschuind en niet verder bewerkt. Deze 8 dekstukken bevinden zich in het gotisch deel van het schip.

In de zuidmuur van het gotische deel zitten aan de buitenzijde ook nog twee imposten met heel eenvoudig profiel en schuin aflopend bovenvlak. Zulks bewijst dat deze pijlers aan vier zijden een uitstekende impost vertoonden.

5. HET KERKHOF.

Bij het begijnhof hoorde een kerkhof. Reeds in 1259 ter gelegenheid van de officiële erkenning werd het speciaal vermeld. Ook later komt het in de acten voor.

De burgemeester en raad stelden op 13 juni 1698 Jan Pallen aan tot gasthuismeester. Artikel 6 van de voorwaarden zegt: *De gasthuismeester is verplicht op het gewoon kerkhof van het begijnhof de graven te maken van de arme passanten die in het gasthuis sterven.*

Bij de aanstelling van Joachim van de Borne op 28 januari 1714 legde artikel 7 dezelfde verplichting op en luidde artikel 11: *Bovendien zal hij te zijnen laste de stadsgraven of vesten langs het gasthuis weiden en ruimen de breedte van drie schreden of passen van boven tot beneden* (34).

Bij het onderzoek hebben we graven aangetroffen niet alleen in koor en kerk, maar ook ten noorden van de kerk en zelfs ten zuiden in de vroegere zogeheten *bidkapel*.

(34) LOON, ARCHIEF CIE VAN OPENBARE ONDERSTAND *Keurboek cfr. Stockregister der Stadt Borchloon. beg. anno 1689, f° 68 en 167.*

III. — DE OPGRAVING

De opgraving had plaats van 31 maart tot 28 april 1969 en in die tijdspanne werden 17 grotere en kleinere sleuven uitgediept: 7 in de kerk en 10 buiten de kerk.

Steeds werd tot op de vaste leembodem gegraven en alle diepten werden vanaf het bovenvlak van de kerkvloer berekend. Voor het algemeen opgravingsplan wordt naar plaat 1 verwezen.

IN DE KERK.

Sleuf I.

Deze sleuf, 13,50 m lang en 2 m breed, werd in de as van de kerk gegraven. De funderingen van 2 Romaanse muren en daarbij 14 graven werden blootgelegd. Ook troffen we 3 paalgaten aan.

Het westprofiel van deze sleuf wees uit dat onder de vloer van blauwe stenen zich een laag geel zand bevond (8 cm dik); daaronder een vulling van zwarte aarde (20 cm dik) en eindelijk leem.

Mogelijk wijst dit stratigrafisch profiel op een verhoging van de vloer.

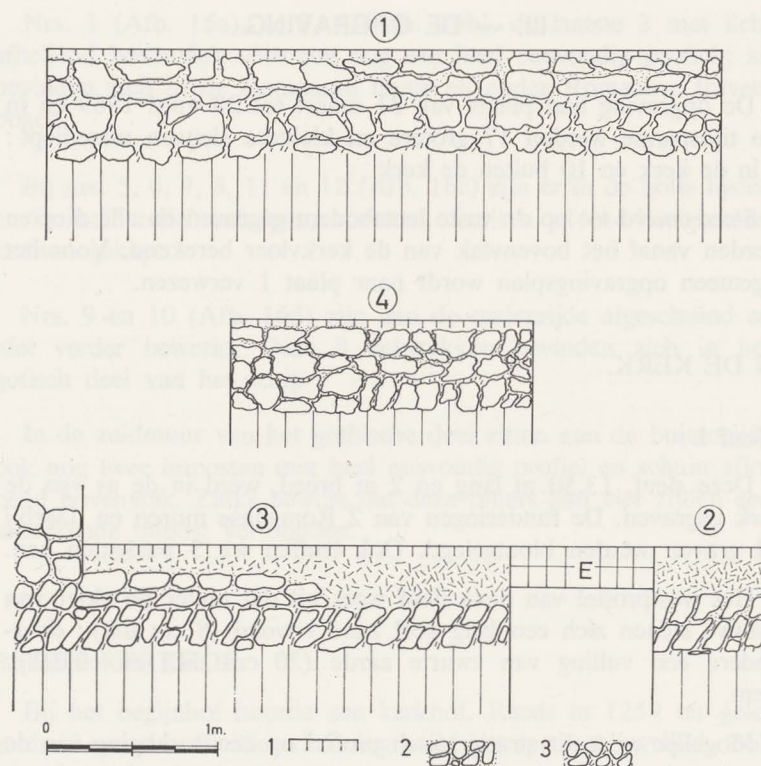
A. Romaanse funderingen.

1. De oostelijke muur nr. (1) van het Romaanse schip 1 m breed, rust op een fundering van silexstenen die reeds onmiddellijk onder de vloer te voorschijn kwamen en een diepte van -60 cm bereikten. De onderste blokken zitten circa 20 cm in leem, de bovenste in grijze kalkmortel. Afb. 17, nr. (1).

2. Westmuur van de primitieve Romaanse kerk, nr. (2).

De fundering bevindt zich op ongeveer 36 cm onder de oppervlakte van de vloer en is 0,90 m breed. Zij bestaat uit min of meer vlak geplaatste silexblokken, die door grijze kalkmortel worden gebonden en daaronder, tot -60 cm op de vaste leembodem silexblokken van circa 20 cm hoogte in leemmortel gelegd en meestal schuin geplaatst. Afb. 17, mrs. (2) en (3).

In de fundering van deze westmuur, binnen de Romaanse beuk werd een holte gekapt om menselijke resten te bergen: er lagen o.a. vier doodshoofden.

Afb. 17. - Boven (1) Profielaanzicht van de oostelijke funderingsmuur nr (1) van het schip, sleuven I en III, gezien vanuit het westen.

Onder : (2) en (3). Profielaanzicht van de westelijke funderingsmuur nr (2) en (3) van de oorspronkelijke Romaanse Kapel, sleuven I en II gezien van uit het westen.

Midden (4) Profielaanzicht van de noordelijke funderingsmuur nr (4) sleuf III van het Romaanse schip, gezien van uit het zuiden.

1 = Bevloering ; 2 = silex in kalkmortel ; 3 = silex in leem ; E = grafsteen.

B. De graven.

In totaal werden in deze sleuf 14 graven vrijgelegd. Wij beschrijven alleen deze die voor onze studie van belang zijn (Pl. 1) en geven ook de lengte van de geraamten aan. Toch vestigen wij er de aandacht op dat het hier meer gaat om de spreiding van de beenderen en niet altijd om de werkelijke lichaamslengte. Het uiteenvallen van voetbeenderen b.v. kan reeds een verandering van maat veroorzaken.

Graf 1. Diepte -67 cm ; afmetingen van de kuil 2,00 x 0,66 m ; duidelijke aflijning van de kist, 1,87 x 0,35 m, in de houtresten van de kist werden vier gesmede en beroeste nagels teruggevonden ; op -74 cm verdween ieder spoor van de kist ;

het geraamte (1,60 m) bleef goed bewaard en lag met het hoofd naar het westen.

- Graf 2.** Diepte -87 cm; kuil van 2,45 x 0,75 m in het midden, 0,50 m aan het voeteinde, geen spoor van de kist, geraamte 1,78 m lang, goed bewaard;
armen gebogen over het bekken, hoofd naar het westen.
- Graf 3.** Diepte -100 cm, oversnijdt gedeeltelijk graf 2 en is dus van jongere datum; afmetingen van de kuil 2,25 m x 0,60 m; gedeeltelijke aflijning van de kist;
geraamte goed bewaard: 1,85 m lang; de beenderen van de linkerarm, zowel ellepijp als spaakbeen, waren gebroken en weer aaneengegroeid; hoofd naar het westen, armen over het bekken gebogen.
- Graf 4.** Diepte -100 cm, lag onder graf 2 in zwartbruine vulling; geen spoor van kuil of kist;
geraamte 1,50 m lang, tamelijk bewaard; het hoofd geheel verbrijzeld lag in het westen.
- Graf 5.** Diepte -120 cm, lag onder graf 4 in een zwartbruine vulling; zonder spoor van kuil of kist; geraamte 1,48 m lang, fel vergaan, hoofd in het westen.
- Graf 6.** Diepte -1,14 m, gedeeltelijk onder graf 3; kuil met zwartbruine vulling, geraamte bijna volledig vergaan.

Sleuf II.

Deze sleuf van 2,10 m breedte werd haaks op sleuf I, vanaf de bestaande noordmuur gegraven. Ook daar bleef de fundering van de westelijke muur nr. (3) van de Romaanse kapel bewaard van -18 tot -35 cm, tot -60 cm. Naast deze fundering onder de opgaande noordmuur bestond de fundeering uit drie lagen bakstenen van 24,5 x 11,5 x 5,5 cm, die onmiddellijk onder de vloer te voorschijn kwamen.

Sleuf III.

Uitgezet in de noordoosthoek van de Romaanse kapel, haaks op sleuf I, breed 1,75 m. De fundering van de Romaanse noordmuur nr. (4) verscheen op -5 cm en ging tot -60 cm.

Een zwartbruine verkleuring met mortelresten (a) 1,35 x 0,75 m lag op de plaats waar eens het zijaltaar van O. L. Vrouw stond. Onmiddellijk onder de vloer zat de fundering van de oostmuur van het Romaanse schip; zij werd reeds bij sleuf I beschreven.

Daarbij haaks aansluitend en ermede verbonden, lag de fundering van de noordmuur. De onderste silexblokken waren weer in leem en de bovenste in grijze kalkmortel gelegd. Afb. 17, nr. (4).

Afb. 18. - Zicht op de fundering van de hedendaagse westgevel,
waar hij op de noordgevel aansluit.

Sleuf IV.

Gegraven tegen de noordmuur tussen sleuf 2 en de westelijke nog bestaande muur van de kapel, 5,85 m lang en 1,20 m breed en tot -65 cm en -1,36 m.

De fundering van de noordmuur van de gotische beuk en die van de hedendaagse westgevel werden blootgelegd evenals 2 verstoorte graven.

Noordmuur.

De westelijke pijler van de noordmuur in het gotisch gedeelte van de kerk rust op een fundering van kleizandsteen, breed 1,56 m, diep van -5 tot -76 cm, gaande tot op de vaste leembodem; de onderste drie lagen liggen in leemmortel, de bovenste in grijze kalkmortel. De fundering springt 20 cm buiten de pijler uit: boven de grond had deze pijler een basement met eenvoudige lijst. Tussen deze pijler en de westgevel aan de ene zijde en deze pijler en de fundering van de Romaanse westmuur werden drie lagen bakstenen gemetseld, onmiddellijk onder de vloer.

Aan de westgevel onder de drie lagen bakstenen bevindt zich een fundering van licht gekapte silexblokken gaande van -0,26 tot 1,36 m en in grijze kalkmortel gelegd.

Deze silexblokken zijn met de fundering van de nog bestaande westgevel verbonden.

Op 1,60 m afstand van deze westelijke fundering vinden we beroerde grond (losse aarde) rustend op een laag houtskool, die schuin naar de voet van de fundering afdaalt.

Westgevel.

De fundering van de hedendaagse westgevel waar deze aansluit bij de noordmuur bestaat uit:

1. drie lagen bakstenen onder de vloer, gaande van -5 tot 26 cm.
2. van -0,26 tot 1,38 m silexblokken in grijze mortel, licht bekapt en verbonden met de fundering van de noordmuur (Afb. 18).

Sleuf V.

Lang 2 m, breed 1,40 m, tussen westgevel, sleuf I en grafsteen F. Geen enkel spoor of fundering van een binnenmuur werd gevonden. De fundering van de westgevel gaande van -5 tot -136 cm bestond weer uit lagen silexblokken in harde grijze kalkmortel.

Sleuf VI.

Deze sleuf, 3,85 m lang en 2 m breed, werd in het versmald koor tussen noord-, west- en oostmuur uitgezet. De wanden van de funderingen kwamen bloot en daaruit blijkt:

Afb. 19. - Fundering van de noord- en oostmuur in het koor
en zicht op de drie uitsprongen.

Foto Bartholomivis, Borgloon.

1. dat de fundering gaande van \pm 24 cm tot -60 cm van dezelfde factuur was als die van het Romaanse schip nl. silexblokken waarvan de onderste lagen in leemmortel en de bovenste in grijze kalkmortel zaten ;
2. dat de noordermuur van het versmald koor met de oostmuur van het Romaans schip verbonden was (Afb. 19).

Daar bevond zich ook een graf.

Graf 15 : op -1 m diepte ; duidelijke aflijning van de kuil (1,94 x 0,59 m) ; zwartgrijze vulling : geen spoor van kist.

Het geraamte lag met het hoofd in het oosten en de voeten in het westen (priester), met de armen gebogen over het bekken ; onder het hoofd vonden we een niet te bepalen metalen voorwerp.

Sleuf VII.

Gegraven in het versmald koor tussen sleuf VI en de zuidmuur van dat koor, lang 2,10 m en breed 1,25 m.

Twee verstoorde graven werden aangetroffen. Ook hier was de zuidmuur van het koor met de oostmuur van het Romaanse schip verbonden.

BUITEN DE KERK.

Sleuf VIII.

Breed 1,50 m, lang 5,50 m, gegraven buiten de kerk, ten zuiden en in de verlenging van de bestaande westgevel. De fundering van de zuidelijke afgebroken zijbeuk bleef er bewaard van -60 tot -90 cm ; die van de westgevel nr. (5) had een breedte van 90, die van de zuidgevel (6) een breedte van 60 cm. (Afb. 20).

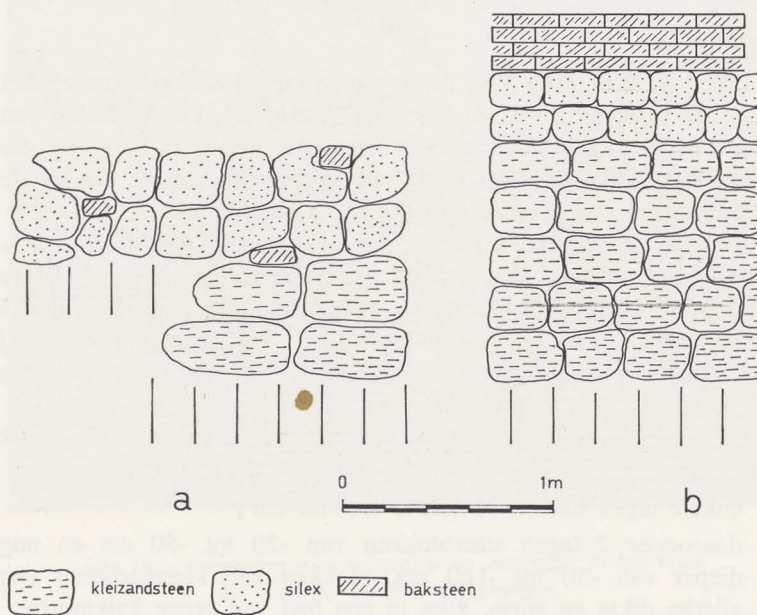
In de fundering nr. (5) bevonden zich vooral silexblokken vermengd met enkele bakstenen en zelfs een fragment van bekapte mergellijst. Heel de fundering zat in een bad van grijze kalkmortel en aan vele stenen zat nog oudere mortel vast, een bewijs dat zij van afbraak voortkomen. Buiten de fundering naar het zuiden, lag nog een dubbele rij silexblokken nr. (7).

De hoek gevormd door de westgevel van de verdwenen zijbeuk en de bestaande zuidgevel van het schip, had tot grondslag :

1. enkele lagen bakstenen van 0 tot -20 cm ;
2. daaronder 2 lagen silexblokken van -20 tot -50 cm en nog dieper van -50 tot -160 cm, blokken van kleizandsteen van allerlei dikte en vorm, alles in een bad van grijze kalkmortel. Tot op ca. 1 m afstand van deze hoek lagen onder de silexstenen van -1 m tot -1,60 m nog blokken van kleizandsteen (Afb. 21).

Afb. 20. - Fundering van de afgebroken zuidelijke zijbeuk.

Afb. 21. - Fundering van de westgevel van de afgebroken zijbeuk (a) en van de bestaande zuidgevel van het schip (b).

De funderingsmuren a en b vormen een rechte hoek en de onderste lagen kleizandstenen waren onderling verbonden.

Sleuf IX.

Haaks op sleuf VIII, lang 6,25 m, breed 1,75 m, tot tegen de fundering van de opgaande bakstenen muur in van de 19de eeuwse bidkapel. De 60 cm brede fundering nr. (8) van de zuidelijke zijbeuk werd blootgelegd: diepte van -60 tot -90 cm silexstenen; in grijze kalkmortel.

Sleuven X, XI en XII.

In deze sleuven werden talrijke graven, maar geen overblijfsels, funderingen of sporen van een muur gevonden, die het bestaan aldaar van een zuidelijke zijbeuk aantonen.

In sleuf X en XII stootten we respectievelijk op de west- en oostmuur van het 19de eeuws zuidelijk bijgebouw (bidkapel). Deze muren liggen in de verlenging van de oost- en westgevel van de romaanse beuk. Zij bestaan uit bakstenen, zijn 45 cm dik en hebben een fundering in bakstenen die van 0 tot -38 oostwaarts 0,30 m onder de opgaande gevel uitsteekt.

Sleuf XIII.

Uitgezet aan de noordzijde van de kapel, buitenzijde 3,50 m lang, breed 1,60 m, een winkelhaak vormend op de westgevel.

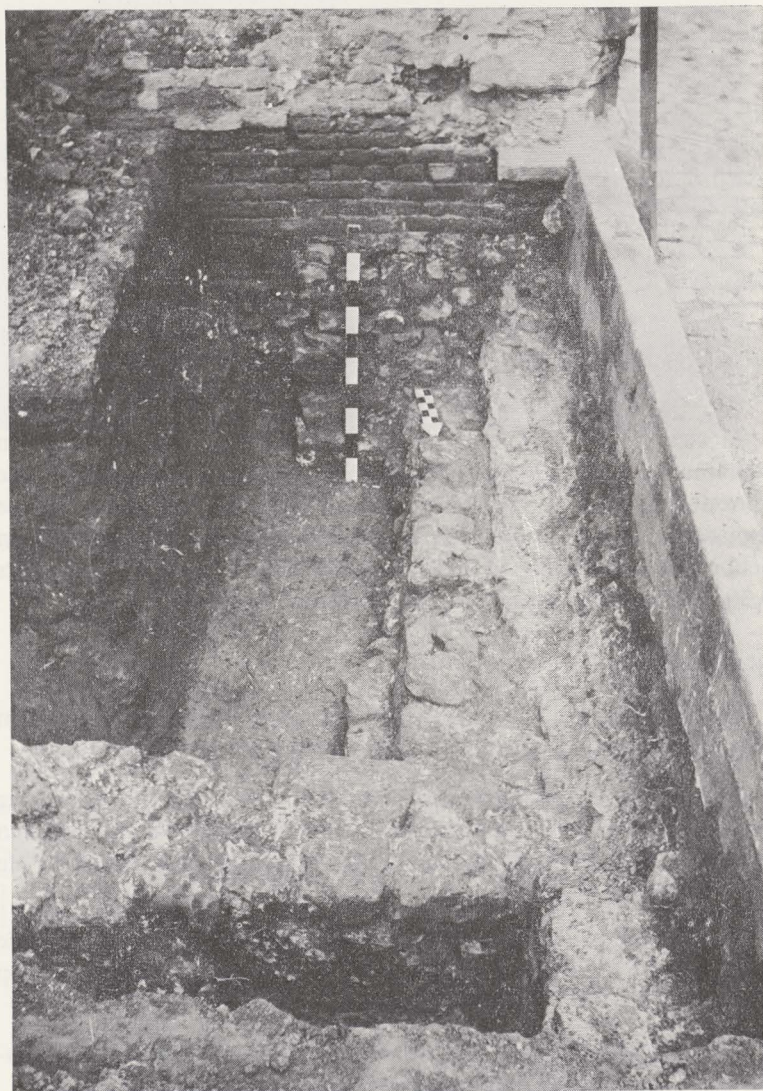
Onder een afsluitingsmuurtje van beton en zijn fundering, lag de fundering van de westmuur nr. (9) van de noorderzijbeuk van -41 à 50 tot -90 cm, bestaande uit silex en kleizandsteen; de breedte bedroeg circa 90 cm.

Daarbij aansluitend en ermede verbonden de noordmuur van de zijbeuk 0,60 m breed, van -10 tot -40 en klaar te volgen tot op circa 4 m van de bestaande westgevel.

De onderste blokken van de hoek in kleizandsteen, de bovenste grote blokken in silex, alles in grijze kalkmortel.

Aan de buitenzijde van de andere hoek, gevormd door de bestaande westgevel en de bestaande noordmuur, was de fundering (noordzijde) van -0,25 tot -1,40 m in kleizandstenen op een laag van silexstenen met kalkmortel gemetseld.

Op -10 cm lag ook een bevloering in baksteen breed 65 cm gelijklopend met de westmuur van de zijbeuk (Afb. 22).

Afb. 22. - Fundering van de noord- en westgevel van de afgebroken noordelijke zijbeuk.

Sleuf XIV.

In de verlenging oostwaarts van sleuf XIII.

Breed 0,75 m, lang 8,25 m.

Weer kwam de fundering van de noordmuur van de noorderzijbeuk op -17 cm over een lengte van 1,20 m te voorschijn, verder bevond er zich een kalkkuil. Deze sleuf werd niet verder uitgegraven omdat wij daar op de fundering van recente bijgebouwen stieten.

Haaks werd de sleuf in de verlenging van de westgevel van de Romaanse beuk verbreed, 2 m x 1,25 m, een graf werd blootgelegd, maar geen fundering aansluitend bij de genoemde westgevel.

Sleuf XV.

Haaks op de noordoosthoek van het Romaans schip, breed 1,50 m, lang 4,30 m.

Twee graven, de geraamten met het hoofd in het westen, lagen, het ene helemaal, het andere gedeeltelijk in de breedte van de sleuf; op -85 cm onduidelijke sporen van uitbraak ener fundering.

Sleuf XVI.

Op de noordoosthoek van het versmald koor 2,40 x 0,80 m.

Geen fundering van een afgebroken muur aangetroffen.

Sleuf XVII.

Uitgezet tegen de oostmuur van het versmald koor 5,80 x 1,90 m op de stoep tot tegen de bestaande straat.

Fundering van een halfronde absis op -4 en -26 onder het peil van de vloer van het versmald koor nr. (11), gaande tot -60, bestaande uit onregelmatige silexblokken, die ook over bijna de hele ruimte van de absis lagen gespreid.

De ronding van de absis kwam zo duidelijk te voorschijn dat er niet aan het vroegere bestaan van een halfronde absis kan getwijfeld worden (Afb. 23).

Afb. 23. - Overblijfsels van de fundering der halfronde absis.

LOSSE VONDSTEN.

Hieronder verstaan we een medalje en twee altaarstenen.

De medalje.

Buiten de hedendaagse kapel, in de vroegere zuiderzijbeuk tegen de westelijke fundering werd een verzilverde koperen penning gevonden (doormeter 2,8 cm).

De voorstelling is aan beide zijden zeer onduidelijk en kan niet bepaald worden.

Omschrift: Tempora * leto tristia * risu * tempera en

een versiering met loofwerk (?),

aan de andere zijde: Heus * quid * gestis - en * hic * manet * exitus.

« Matig droevige tijden met een blijde lach.

Helaas, wat (kunt u) tegen gedane dingen!

deze uitgang (dood) verwacht u ».

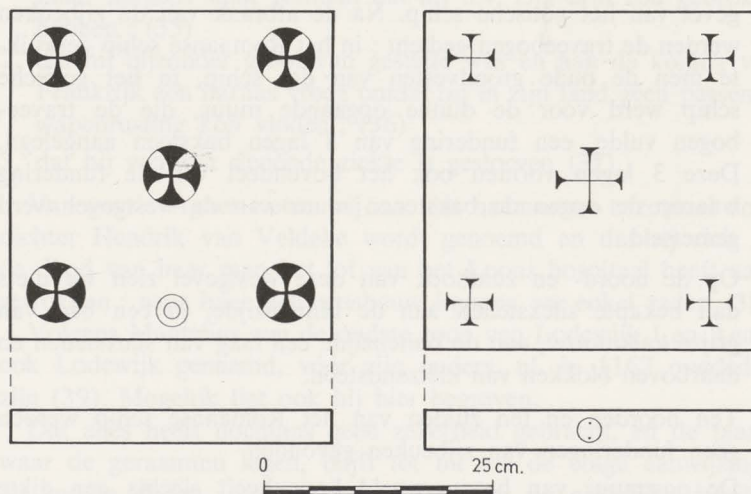
Deze penning is dicht bij het omschrift met een vierkante nagel doorboord.

De altaarstenen.

Eveneens buiten de kapel in het 19de-eeuwse gebouw tegen de zuidmuur, in het verlaten dak- en zolderloze bidkapel lagen 2 altaarstenen in blauwe steen, versierd met kruisen :

De ene had 5 kruisen en in de dikte van de steen een verzegelde holte voor de relikwie.

De andere, eveneens met 5 kruisen maar van een andere vorm draagt in de bovenzijde de ledige ronde holte voor de relikwie, en lijkt van jongere datum (Afb. 24).

Afb. 24. - Altaarstenen gevonden tussen het afbraakmateriaal.

EEN SAMENVATTING VAN ONZE BEVINDINGEN.

Het doel van deze opgravingen, zoals reeds vroeger werd uiteengezet, was eerst en vooral een bijdrage te leveren tot de bouwgeschiedenis van deze interessante kapel en verder het graf van graaf Lodewijk I en zijn echtgenote te vinden.

Hier volgt een samenvatting van onze bevindingen.

A. Funderingen.

Drie soorten funderingen werden blootgelegd.

1. De fundering van de oorspronkelijke Romaanse kapel: nl. schip, versmald koor en absis.

Zij bestond uit silexblokken waarvan de onderste in leem, de bovenste in grijze kalkmortel lagen, ging tot op een diepte van 0,60 m beneden het peil van de vloer, was 0,80 m dik voor noord-, zuid- en westmuur van het schip, en 1 m voor noord-, west- en zuidmuur van het koor.

Al deze grondvesten waren verbonden. Ook ontdekten we de fundering van een halfronde absis als oostelijke koorafsluiting.

2. De fundering van de twee gotische pijlers en van de noord-, west- en zuidmuur van de gotische zijbeuken.
Zij bestond uit silexblokken, kleizandsteen en herbruikt materiaal en lag helemaal in een bad van grijze kalkmortel.
De westelijke muren waren 0,80 m, de noordelijke en zuidelijke 0,60 m breed.
3. De fundering van de huidige westgevel en de noord- en zuidgevel van het gotische schip. Na de afbraak van de zijbeuken werden de traveebogen gedicht: in het Romaanse schip gebruikte men de oude grondvesten van dat schip, in het gotische schip werd voor de dunne opgaande muur, die de traveebogen vulde, een fundering van 3 lagen baksteen aangelegd. Deze 3 lagen vormen ook het bovendeel van de fundering waarop de opgaande bakstenen muur van de westgevel werd gemetseld.

Op de noord- en zuidhoek van deze westgevel zien we niets dan bekapte silexstenen aan de binnenzijde, in een bad van grijze kalkmortel, aan de buitenzijde een laag van silexstenen en daarboven blokken van kleizandsteen.

Ten noorden en ten zuiden van het Romaanse schip werden geen funderingen van zijbeuken gevonden.

De oostmuur van het versmald koor heeft slechts een dikte van 0,45 m, is bijna helemaal uit kleizandsteen opgetrokken en rust op een oudere fundering van silexblokken.

B. Het graf van graaf Lodowijk I en gravin Agnes.

Op de plaats waar volgens alle historische getuigenissen gaande \pm 1560 tot 1885) een monument zou hebben gestaan, ontdekten we verschillende geraamten:

een eerste, 1,70 m lang, op een diepte van 0,67 m in een kist van 1,87 x 0,27 m en een kuil van 2 x 0,66 m;

daarnaast een tweede, 1,78 m lang, op een diepte van 0,87 m, in een kuil van 2,45 m x 0,75 m;

meer naar het westen een derde, 1,85 m lang, op een diepte van 1 m in een kuil van 2,40 x 0,60 m, die de kuil van nr. 2 oversnijdt; ellepijp en spaakbeen van de linkerarm waren gebroken maar aaneengegroeid;

onder graf 2, een vierde, 1,50 m lang op een diepte van 1 m ;
onder graf 4 (het voorgaande) een vijfde, 1,48 m lang op een
diepte van 1,20 m ;

onder graf 3 een zesde 1,55 m lang, op een diepte van 1,14 m.

Al deze doden waren leken, want zij lagen met het hoofd in
het westen en met de voeten in het oosten.

Menigeeen zal zich afvragen of de geraamten zelf geen verdere
aanduiding kunnen geven. Van Lodewijk I weten we drie dingen :

1. dat hij een strijdbaar man was en dikwijls oorlog heeft gevoerd
maar nergens staat vermeld dat hij b.v. zijn arm zou gebroken
hebben ; (35)
2. dat hij bijzonder groot van gestalte was en aan de koning van
Frankrijk een harnas vroeg omdat hij in zijn land geen passende
wapenrusting kon vinden ; (36)
3. dat hij van een slepende ziekte is gestorven (37).

Van gravin Agnes weten wij o.a. dat haar naam tweemaal door
dichter Hendrik van Veldeke wordt genoemd en dat zij zich na
de dood van haar man het lot van het Loons hospitaal heeft aan-
getrokken ; naar haar lichaamsbouw kunnen we enkel raden (38).

Volgens Mantelius zou de oudste zoon van Lodewijk I en Agnes
ook Lodewijk genaamd, vóór zijn ouders, nl. in 1167 overleden
zijn (39). Mogelijk ligt ook hij hier begraven.

Dat alles heeft nochtans geen zekerheid gebracht, en de plaats
waar de geraamten lagen, blijft tot nu toe de enige aanwijzing :
de andere doden, wellicht ook leden van de grafelijke familie,
zouden vóór, in of bij of onder de graven of het misschien later
opgericht grafmonument zijn bijgezet.

Men zou kunnen veronderstellen dat graf 1 het stoffelijk over-
schot van gravin Agnes en graf 3 dat van Lodewijk I bevat.

Het anthropologisch onderzoek van de geraamten door dokter
Janssen schijnt onze veronderstelling te staven. Wij ontvingen het
verslag eerst na het opstellen van dit artikel en publiceren het
als bijlage.

(35) G. DE BORMAN. *Chronique de l'abbaye de Saint Trond*, 1877, II, 66.

(36) J. COENEN, *Limburgsche Oorkonden*, 1932, I, blz. 158 nr. 158 en
WOLTERS *Codex Lossensis*, 18, blz. 56, nr 110.

(37) C. DE BORMAN, o.c., II, 69.

(38) Voor de afstamming van gravin Agnes cfr. o.a. Dr. J. BAERTEN, *De
aanhechting van Kolmont bij Loon in Limburg* jg. XLIV, 1965, blz. 54-63.

In zijn reeds geciteerd werd *Het graafschap Loon*, blz. 46 plaatst deze
auteur het begin van Lodewijks regering tussen 11-4-1138 en 6-4-1141.

(39) J. MANTELIUS, *Historiae Lossensis libri decem*, 1717, blz. 112 en 302.

IV. BOUWGESCHIEDENIS

Uit al wat voorafgaat kunnen reeds enkele besluiten getrokken worden.

1. Het oudste deel van de kapel nl. de rechthoek die nu deel uitmaakt van het schip en het koor, dateert nog uit de 12de eeuw (waarschijnlijk 1ste helft).

Wij konstateren immers :

1. dat het materiaal uit ruwe, onbewerkte silexstenen bestaat met zwaardere blokken op de hoeken ;
2. dat de vensters aan de buitenzijde omlijst zijn met blind-bogen op lisenen, zonder imposten, grof afgewerkt ; één Romaans venster bleef in de zuidmuur bewaard ;
3. dat de fundering van het versmald koor verbonden is met die van het Romaans schip ;
4. dat het versmald koor van een ronde absis was voorzien (Afb. 25).

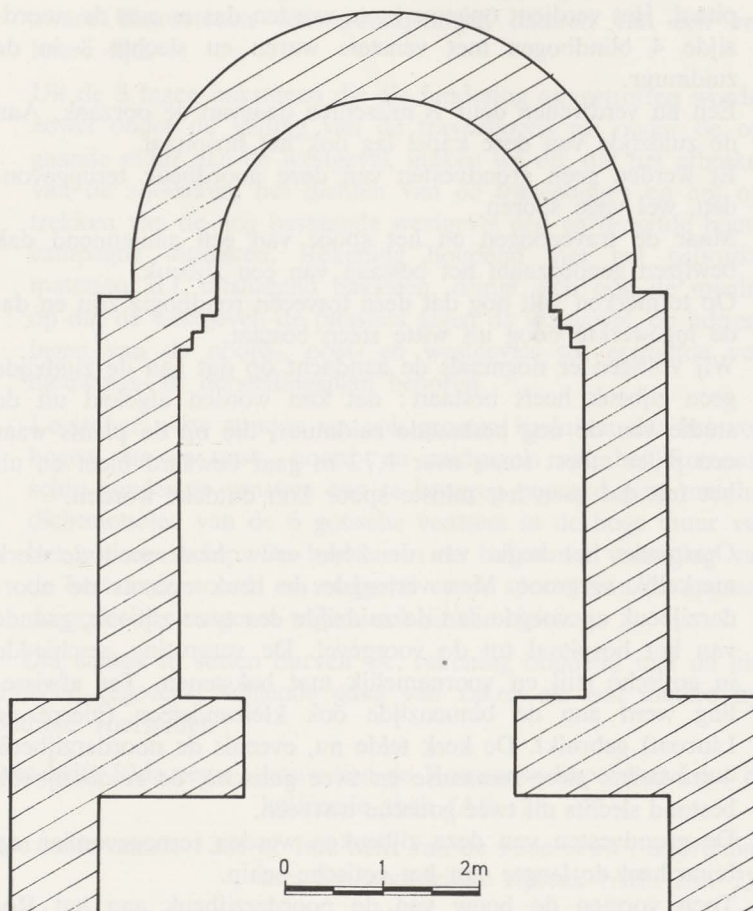
Deze datering komt overeen met reeds gekende historische gegevens.

Graaf Lodewijk I, die van \pm 1140 tot 1171 regeerde, heeft het Loonse hospitaal niet gesticht maar wel begunstigd. De Johanniterorde, die het hospitaal bediende, vond haar oorsprong in een omstreeks 1050 door kooplieden van Amalfi te Jerusalem gesticht hospitaal. Onder de tweede overste Raymond de Puy (1120-1160) werd de regel opgesteld en door paus Innocentius II (1130-1143) in 1130 goedgekeurd.

Sedert 1137 werden ook ridders opgenomen, die tot taak kregen de pelgrims te beschermen en het H. Land te verdedigen (40).

Wij mogen ons dus eerst na 1130 aan een uitbreiding van de orde verwachten. Dat valt dan samen met de regering van de Loonse graven Arnold I en Arnold II, deze laatste, vader van Lodewijk I en medestichter van de abdij Averbode. We vestigen er ook de aandacht op dat de kapel van het hospitaal dezelfde patroonheilige heeft als de kapel die bij het hospitaal voor vrouwen te Jerusalem werd gesticht nl. de H. Maria Magdalena.

(40) G. DANSAERT, o.c. blz. 6.

Afb. 25. - Reconstructietekening van het oude koor.

2. Koor en schip dateren uit de 12de eeuw, maar toen graaf Lodewijk I en zijn gade er begraven werden (1171 en 1175), verminderde de beschikbare ruimte.

Op een bepaald ogenblik ging men vergroten. Men verbreedde de kapel met een zijbeuk : daarom moesten er bogen in de noordmuur gebroken worden : aan de zuidzijde kon niet bijgebouwd worden omdat daar het hospitaal was gelegen.

Deze twee grote bogen, nog zeer goed zichtbaar binnen en buiten, waren eens traveebogen tussen schip en noorderzijbeuk. Zeer klaar ziet men nog de overgebleven delen van de noordmuur die als pijler dienst deden. Een lijn buiten tegen de noordmuur duidt de plaatst aan waar het dak van de zijbeuk de hoge muur raakte.

Schip en koor vormden de oorspronkelijke kapel van het hospitaal. Het verdient opgemerkt te worden dat er aan de noordzijde 4 blindbogen met vensters waren en slechts 3 in de zuidmuur.

Een nu verdwenen deur is misschien daarvan de oorzaak. Aan de zuidzijde van deze kapel lag ook het hospitaal.

Er werden geen grondvesten van deze noordbeuk teruggevonden, wel vage sporen.

Maar de traveebogen en het spoor van een aanleunend dak bewijzen genoegzaam het bestaan van een zijbeuk.

Op te merken valt nog dat deze traveeën rondbogig zijn en dat de ingewerkte boog uit witte steen bestaat.

Wij vestigen er nogmaals de aandacht op dat aan de zuidzijde geen zijbeuk heeft bestaan: dat kan worden afgeleid uit de studie van de nog bestaande zuidmuur, die op de plaats waar een pijler moest staan over 1,72 m gaaf bewaard bleef en uit het feit dat geen het minste spoor kon ontdekt worden.

3. Omstreeks het begin van de 14de eeuw heeft men de kerk merkkelijk vergroot. Men verlengde de beuk evenals de noorderzijbeuk en voegde aan de zuidzijde een twee zijbeuk, gaande van het hospitaal tot de voorgevel. De vergroting geschiedde in gotische stijl en voornamelijk met bakstenen. Ter afwisseling werd aan de binnenzijde ook kleizandsteen (pierre de Lincent) gebruikt. De kerk telde nu, evenals de noorderzijbeuk 4 traveeën: twee romaanse en twee gotische, de zuiderzijbeuk bestond slechts uit twee gotische traveeën.
De grondvesten van deze zijbeuken werden teruggevonden op bijna heel de lengte van het gotische schip.
Toch vormen de bouw van de noorderzijbeuk aan het Romaanse schip en de verdere vergroting misschien maar één enkel plan dat dan in 2 fazen werd uitgevoerd.
4. Uit de studie van de funderingen blijkt dat deze van de westelijke nog bestaande voorgevel verschilt van deze der zijbeuken.
Daaruit kunnen we besluiten dat deze nu bestaande westgevel naderhand werd bijgebouwd of vernieuwd. Het grote laatgotische venster, omlijst met witte steen, dat helemaal van de hoge vensters van de beuk verschilt, bezorgt ons een tweede aanduiding.
5. Men heeft de zijbeuken afgebroken, waarschijnlijk na een brand of een verwoesting. De Romaanse traveebogen werden met silex gevuld, de gotische met bakstenen en kleizandsteen, materialen die van de afgebroken zijbeuken voortkwamen.

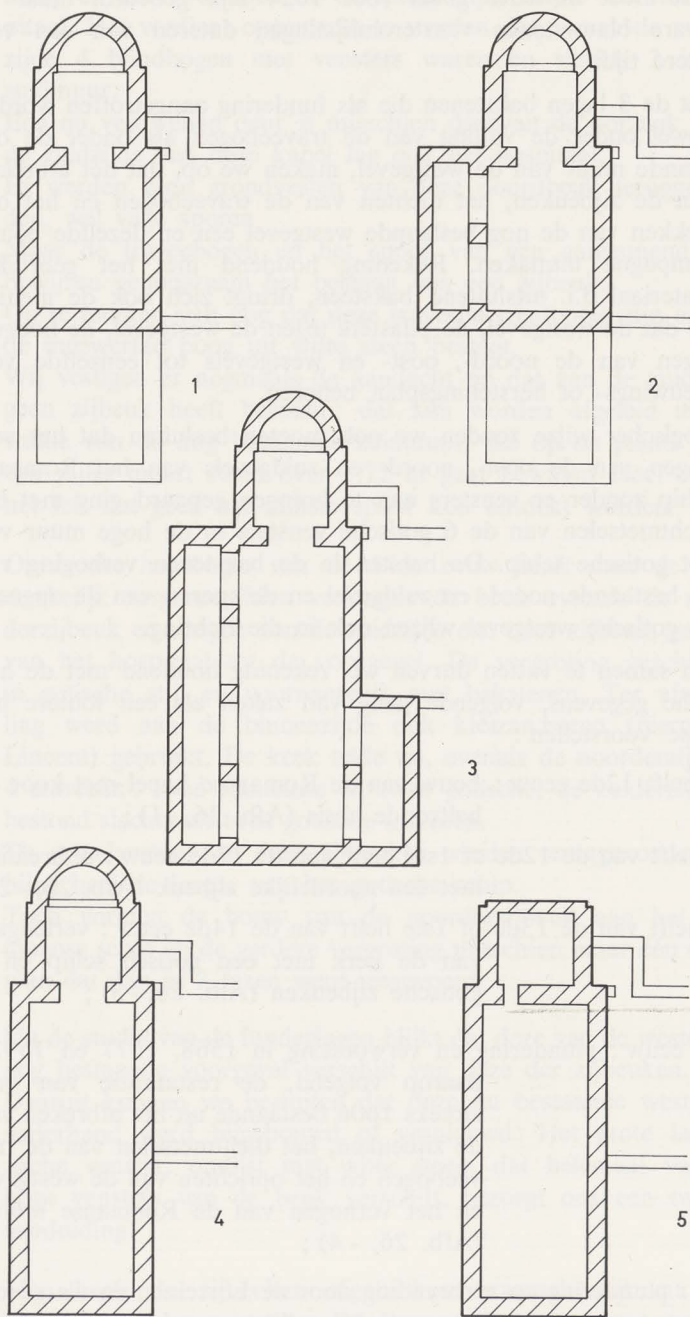
Dat moet in ieder geval vóór 1624 zijn gebeurd, maar de zware blauwstenen vensteromlijstingen dateren van een veel latere tijd.

Uit de 3 lagen bakstenen die als fundering aangetroffen worden zowel onder de vulling van de traveebogen als onder de opgaande muur van de westgevel, maken we op, dat het afbreken van de zijbeuken, het dichtn van de traveebogen en het optrekken van de nog bestaande westgevel een en dezelfde bouwcampagne uitmaken. Rekening houdend met het gebruikte materiaal d.i. uitsluitend baksteen, dringt zich ook de mening op dat de westgevel, de pilasters tegen de westgevel, de hoogste lagen van de noord-, oost- en westgevels tot eenzelfde vernieuwings- of herstellingsplan behoren.

Logischer wijze zouden we ook moeten besluiten dat het verhogen van de oost-, noord- en zuidgevels van het Romaans schip zonder er vensters aan te brengen gepaard ging met het dichtmetselen van de 6 gotische vensters in de hoge muur van het gotische schip. De barsten in de bakstenen verhoging van de bestaande noord- en zuidgevel en de sporen van de opgaande gotische westgevel wijzen ook in die richting.

Om samen te vatten durven we, rekening houdend met de historische gegevens, volgende gang van zaken als een loutere hypothese voorstellen :

- 1ste helft 12de eeuw : bouw van de Romaanse kapel met koor en halfronde absis (Afb. 26, - 1) ;
- 2de helft van de 12de of 1ste helft van de 13de eeuw : uitbreiding met een noordelijke zijbeuk (Afb. 26, - 2) ;
- 2de helft van de 13de of 1ste helft van de 14de eeuw : verlenging van de kerk met een gotisch schip en 2 gotische zijbeuken (Afb. 26, - 3) ;
- 16de eeuw : plundering en verwoesting in 1568, 1577 en 1592 : daarop volgend, de restauratie van omstreeks 1606 bestaande uit het afbreken van de zijbeuken, het dichtmetselen van de traveebogen en het oprichten van de westgevel en het verhogen van de Romaanse muren (Afb. 26, - 4) ;
- 1654 : plundering en verbranding door de Lorreinen en als gevolg daarvan : herstelling van dak en gewelf in koor en kerk en misschien ook veel later : afbraak van de koorapsis (Afb. 26, - 5).

Afb. 26. - De ontwikkelingsfazen van het kerkgebouw.

V. INSCHAKELING IN DE GESCHIEDENIS VAN DE ARCHITECTUUR

A. DE ZAALKERK.

De kapel van het hospitaal in haar oudste vorm was een zaalkerk. Wijlen kanunnik Lemaire zegt over de vroeg Romaanse maasstijl: *Er bestaan ook eenbeukige kerkjes zonder pijlers maar met westertoren en absis, en ten slotte eenvoudige rechthoekige zaalkapellen met of zonder smaller koorgedeelte* (41).

Fr. Vermeulen handelt over de oudste Nederlandse kerkjes, die een aanleg vertonen die merkwaardig overeenkomt met het grondplan der Scandinavische.

Het grondplan van dochterkerken voor beperkte groepen van de bevolking kan in de regel bepaald blijven bij een rechthoekige ruimte, het schip voor de gelovigen, en een kleinere vierkante dan wel rechthoekige ruimte als koor, aan de oostzijde plat of half-rond afgesloten, aansluitend bij het plan van de heidense heiligdommen. Die laatste bewering laten we voor rekening van de schrijver.

De oudste en eenvoudigste Nederlandse dorpskerken zijn eenbeukige, rechthoekige ruimten met versmald recht- dan wel half-rond-gesloten koor; de westtoren ontbreekt; de ingang bevindt zich in de noordelijke of zuidelijk lange zijde, of aan beide zijden, zelden in de westgevel (42).

De auteur somt voorbeelden op uit Noord-Brabant, Gelderland, Groningen, Friesland en herinnert aan de opvallende overeenkomst met het eenbeukige kerktype in het westen en midden van Frankrijk tussen de Loire en de Garonne. Voor Nederlands Limburg citeert hij Lemiers, Nijswylre en Asselt (vóór de verbouwing).

G. Binding acht een groepering van zaalkerken naar het Franse en het Angelsaksische type mogelijk. Het kenmerk van de Angelsaksische groep is het volledig open koor, het ontbreken van iedere scheidingsmuur tussen schip en koor. Het grootst aantal

(41) KAN. R. LEMAIRE, *De Romaanse bouwkunst in de Nederlanden*, Uitg. Kon. VI. Academie, Klasse der Schone Kunsten, Brussel, 1952, blz. 94-95.

(42) FR. VERMEULEN, *Geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*, 1941, I, blz. 204.

van de 43 door hem beschreven zaalkerken uit het Nederrijnse gebied behoort echter tot de Frankische groep en heeft een scheidingsmuur tussen schip en koor, die een min of meer brede opening vertoont (43).

Kanunnik Lemaire heeft volkomen gelijk wanneer hij beweert dat de Romaanse kunst aan de rijke Maasvallei en aan Haspengouw een menigte kleinere parochiekerken heeft geschonken.

De nog gaaf bewaarde exemplaren van dit soort kerken zijn zeldzaam, maar nog zeldzamer is naar het zeggen van de geleerde auteur het kleinere model. Hij citeert o.a. *de kapel van het Heilig Geesthof op het grondgebied van Korbeek-Lo* en de in 1915-1917 gerestaureerde St.-Annakapel, de vroegere parochiekerk van Oudergem bij Brussel, een eenvoudige zaal 10 bij 6 m zonder pijlers met een platte zoldering, een versmald koor en een westertoren.

De kapel van **Lemiers** is het enige nog zo goed als geheel intact zijnde voorbeeld van een rechthoekige, uit breuksteen gebouwde zaalkerk met versmald, recht koor, dat ons bewaard is.

Volgens het bij de restauratie in 1921 door W. Sprenger gedane onderzoek, is het schip het oudste gedeelte. Eerst naderhand werd het koor gebouwd.

Deze periodisering komt geheel overeen met hetgeen de opgravingen in verschillende gevallen met betrekking tot de ontwikkeling van de Limburgse dorpskerk hebben aangetoond.

De kapel thans buiten gebruik is opgetrokken van groefsteen en bestaat uit :

- a. een klein eenbeukig schip (11de eeuw ?) ;
- b. een smaller, rechthoekig koor, na 1100 gebouwd, en vermoedelijk in 1648 verhoogd.

Afmetingen : zaal 10 x 5,5 ; koor 5 x 4 (44).

Een ander voorbeeld is de kapel van **Erpekom** onder Grote-Brogel, nu naar het openluchtmuseum te Bokrijk overgebracht en er zeer getrouw heropgebouwd.

Afmetingen : zaal 8 x 6 ; koor 4,50 x 4,50.

(43) G. BINDING, *Bericht über die Ausgrabungen in Niederheinischen Kirchen*, 1964-1966 in BONNER JAHRBUCHER, bd. 167, 1967 blz. 357-387.

(44) Fr. VERMEULEN, o.c., I, blz. 96 en Dr. P. GLAZEMA, *Oudheidkundige opgravingen* enz. in Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg, P. S. H. A. L., deel LXXXIV, 1948, blz. 200-202.

Voor de westgevel werd in de 16de eeuw een bakstenen toren opgetrokken.

Maar *à quelque chose malheur est bon*. In het vroege voorjaar van 1948 werd een aanvang gemaakt met de oudheidkundige opgravingen in door de oorlog verwoeste Ned.-Limburgse kerken. De onderzoeken geschieden door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te 's Gravenhage en stonden met supervisie van Prof. Dr. A. E. van Giffen, onder technische en wetenschappelijke leiding van Dr. P. Glazema.

Deze laatste publiceerde rijk geïllustreerde, voorlopige opgravingsverslagen. Het spreekt van zelf dat wij daaraan slechts ontleenen wat betrekking heeft op zaalkerken.

In Nederlands Limburg had de oorlog grote verwoestingen aangericht: vele parochiekerken lagen in puin. Van deze gelegenheid werd gebruik gemaakt om volledige en voorbeeldige opgravingen te doen in 18 kerken. In 16 van die kerken kwamen de funderingen van het oudste stenen kerkgebouw, een rechthoekige zaalkerk, te voorschijn. In 8 van die zaalkerken wijzen de funderingen uit dat de zaalkerk naderhand met versmald koor was vergroot.

Ook kan men besluiten dat in één geval (Arcen) er twijfel bestaat of zaal en koor te gelijker tijd werden gebouwd, dat te Broekhuizervorst, te Grubbenvorst en Maasniel, de zaalkerk met een half rond koor en te Middelaar met een niet versmald koor werd verlengd. Dr. P. Glazema zegt woordelijk:

De opgravingen toonden aan, dat vele stenen dorpskerken niet anders geweest zijn dan rechthoekige, bijna vierkante gebouwtjes van bescheiden afmetingen... Naast de rechthoekige kapel komt in Limburg als dorpskerk vóór een gebouwtje met een tweedelig grondplan. In dit geval is het priesterkoor door een versmalling van het schip onderscheiden. Het koor is steeds recht gesloten... Alle door de opgravingen bekend geworden rechthoekige stenen kerkjes zijn in Limburg naderhand vergroot naar het oosten door de aanbouw van een versmald, recht koor (45).

Het behoeft wel geen betoog dat we te Loon voor de kapel van het gasthuis met een gelijkaardig geval te doen hebben. Doch eerst zullen we nog de afmetingen vergelijken:

(45) Ibidem, blz. 200-279 en bijzonder blz. 202-203.

	zaalkerk	koor
Loon	6 x 7,80	3,75 x 3,30
Afferden	7,5 x 12	5 x 6
Beegden	6 x 9	3,50 x 5
Boksmeer	7 x 11,50	3,50 x 5,20
Gennep	6,7 x 10,50	4 x 4,20
Maasniel	6,60 x 13	5 x 5,20
Swolgen	5,50 x 8	3,50 x 4
Venlo (St. Martinus)	4,50 x 9	2,80 x 1,80

Een halfronde koorapsis werd gemeld voor de zaalkerkjes van Maasniel, Grubbenvorst, Broekhuizervorst en Wessem (uitwendig recht en inwendig half rond voor de laatste plaats).

Tevens verwijzen we naar de nog bestaande maar gewijzigde zaalkerkjes van Holset, Nijswilre, Schinnen en Waalwylre (46).

In Belgisch Limburg hebben we als vergelijkingspunten de fundamente van de oudste kerken te Oostham, Genk en Wintershoven. De kerk van **Oostham** werd in 1940 door oorlogsfeiten zwaar gehavend. Ook daar hadden opgravingen plaats. De blootgelegde grondvesten vertonen wel werkelijk de plattegrond van een eenbeukige zaalkerk met vlakke koorsluiting en westertoren.

Door het verslag van de Heer H. Jamar weten we dat de kerk 13 m lang was en de muren van het rechthoekige koor dunner waren dan die van het oudere schip (47).

De muren van de kerk, met een kleine uitsprong in de grondvesten van de toren ingewerkt, hadden dezelfde stenen en hetzelfde metselverband als de toren.

In 1956 hadden er onder de leiding van prof. Dr. J. Mertens opgravingen plaats te **Genk** (48). Hij ontdekte enkele sporen van een oeroude kapel, opgetrokken in hout en leem en de grondvesten van de eerste stenen kerk.

Het materiaal van deze laatste bestond uit keien: het grondplan was zeer eenvoudig: een langwerpige rechthoek, met als afmetingen, buitenwerks: 19,35 m lengte, 6,95 m breedte.

(46) DR. E.H. TER KUILE, *Limburg in Kunstreisboek voor Nederland*, Amsterdam, 1956, blz. 126, 160, 169, 183.

(47) *DE TIJDSPIEGEL*, 2de jg. 1947, blz. 60-63.

(48) *Oudheidkundig Onderzoek van de St. Martinuskerk te Genk in LIMBURG*, 1957, XXXVI en als nr. 36 van *ARCHÆOLOGIA BELGICA*.

Het oostvak of koor, 4,64 op 4,03 m binnenwerks, is 0,15 smaller.

Buiten het koor is de totale ruimte onderverdeeld in 2 ongelijke vakken (3 indien muur nr. 30 als dwarsmuur wordt aangezien): een westvlak van 4,80 x 2,95 m binnenwerks en een middenvak van 4,80 m op 7,75 m binnenwerks.

Ook te **Wintershoven** ontdekte een onzer een zaalkerk, die in in het tijdschrift *LIMBURG* beschreven werd, nl. jg. 1969, nr. 4, blz. 145-183. (*Archæologia Belgica* nr. 112).

B. KERKEN MET EEN ENKELE ZIJBEUK.

Zoals we reeds zegden is het niet uitgesloten dat het Romaanse schip van de Loonse kapel vooreerst met een enkele beuk werd verbreed.

De vraag kan gesteld worden: heeft men bij kerken, die maar één zijbeuk hebben, de tweede zijbeuk afgebroken?

In Limburg is maar één kerk, bestaande uit een schip en een zijbeuk, bekend nl. die van Gerdingen.

De oude kerk van Dilsen, in het begin van de 20ste eeuw afgebroken, had ook maar één zijbeuk.

Voor **Gerdingen** O. L. Vrouw, gebouwd in de 15de eeuw, wordt het ontbreken van de tweede zijbeuk aan de ligging van een burcht toegeschreven (49).

Uit de aartsdiakonale verslagen blijkt niet dat er ooit een tweede zijbeuk zou bestaan hebben.

Voor **Dilsen** zijn we, dank zij de studie van de heer J. Hermans, wat beter ingelicht. Een van de zijbeuken blijkt in de 18de eeuw afgebroken te zijn, want in 1751 vroeg Guill. de Saren, heer van de plaats, daarvoor de toelating (50).

Ook het Loonse geval, d.w.z. de vergroting of het bouwen met één enkele zijbeuk, treffen we elders aan b.v. te Blitterswijk (gem. Mierlo, Nederland) omstreeks 1500, te Afferden in de 15de eeuw, Broekhuizervorst in de 16de eeuw, Limbricht in de laatgotische tijd, te Millen in de 12de eeuw, te Weert bij de Minderbroederskerk in de 16de eeuw (51).

(49) J. COENEN, *Kempische kerken Kantons Bree en Peer in Limburgse Kempen*, Uitg. Geschied. en Oudheidk. Kring, Hasselt, 1936, blz. 101.

(50) J. HERMANS, *De heropbouw van de in 1590 afgebrande kerk van Dilsen*, in *LIMBURG*, XL, blz. 288-290 en *De oude kerktoeren van Dilsen in HET OUDE LAND VAN LOON*, XIX, blz. 101 en 102.

(51) DR. E.H. TER KUILE, *Limburg in KUNSTREISBOEK VOOR NEDERLAND*, Amsterdam, 1956, IV, blz. 113, 115, 117, 134, 158, 185.

Hierna volgt nog de mening van een paar uitmuntende archeologen :

In Limburg, zo besluit Dr. P. Glazema waren de vroegste dorpskerken of enkelvoudige zaalkerken, of ze bestonden uit twee delen : een ongedeeld schip met een versmald, rechthoekig koor... In geval de parochie groeide en het aantal gelovigen vermeerderde, werd soms het schip verbreed ; een eenschepige ruimte werd twee- of driebeukig en benaderde daardoor meer en meer de Christelijke kerk der steden (52).

Deze geleerde auteur en archeoloog erkent zonder meer het bestaan — vroeger en nu — van tweebeukige kerken.

Volgens Prof. Dr. St. Leurs had ook de nu verdwenen Romaanse kerk van Vissenaken (Brabant) maar één zijbeuk, een geval dat naar zijn mening in de Nederlanden zeldzaam is maar nog al in het Rijnland en Frankrijk voorkomt. Wij beperken onze voorbeelden tot de Maasstreek.

C. DE BEGIJNHOFKERK.

Dezelfde professor Leurs zegt in zijn artikel *De architectuur van de begijnhoven* :

In architectonische zin mag wel de meer wijsch-elegante dan grootsch monumentale Luiksche kerk als de moederkerk worden beschouwd van een reeks begijnen-bedehuizen. Bij haar sluiten zich aan Tongeren, Tienen, Sint-Truiden, Diest en Leuven, alle in het voormalige bisdom Luik gelegen (53).

Hij citeert als kenmerken : vlakke koorsluiting, houten tongewelf, traveeën op vierkant grondvlak, veelal eenvoudige vierkante pijlers met ongeprofileerde spitsbogige arcades, een dakruiter, soms twee bouwcampagnes wegens de verlenging van de beuk.

P. Rolland zegt van de begijnhofkerken : *Au mouvement cistercien... on peut également raccorder le groupe intéressant des églises des béguinages de Tirlemont (après 1275) de Saint-Trond (1275-1300), de Tongres (fin XIIIe s.) de Louvain (1305) sans tours véritables, pourvues d'un grand nombre de travées à la nef,*

(52) Dr. P. GLAZEMA, *Vorm en oorsprong van de rechtgesloten zaalkerk* in P.S.H.A.L., dl. LXXXV, 1949 blz. 173 en C. LEURS, *Les origines du style gothique en Brabant. Tome II L'architecture romane dans l'ancien duché*, 1922, blz. 49.

(53) STEDEN EN LANDSCHAPPEN, VII. De Begijnhoven, 1931, blz. 36 en 37.

quoique de proportions réduites et couvertes de berceaux de bois (54).

Aan die algemene kenmerken beantwoordt ook de Loonse begijnhofkerk. De halfronde koorsluiting bestond reeds voor de begijnen zich bij het Loons hospitaal vestigden en laten we buiten beschouwing, maar het houten tongewelf, de vierkante pijlers, de ongeprofileerde spitsbogige arcades, de dakruiter, de twee bouwcampagnes, waarvan de tweede alleen door of voor de begijnen werd uitgevoerd en door de eerste werd geconditioneerd rangschikken deze kleine kerk resoluut bij bedehuizen van de begijnen.

D. DE AFBRAAK VAN DE ZIJBEUKEN.

In onze Belgische provincie Limburg zijn buiten de kapel van Gratem 3 bedehuizen bekend waarvan de buitenmuren opgevulde traveebogen met nog bestaande pijlers en imposten bevatten.

Om te bewijzen dat deze gebouwen ook eens zijbeuken hebben gehad zou het volstaan enkele peilingen te doen. De funderingen werden vroeger bijna nooit helemaal uitgegraven en zitten dus nog in de grond. Doch bij gebrek aan peilingen gaan we de archiefstukken raadplegen en dan komen we weer bij de inspecties van de aartsdiakens terecht.

Het mooie, eenbeukige kerkje van **Gotem** heeft vast en zeker zijbeuken gehad. In 1658 zei de aartsdiaken :

vestibulum et muri appendicum minantur ruinam, het portaal en de muren van de zijbeuken dreigen in te storten ; in 1712 : *appendix debet reparari in tabulato*, de zijbeuk moet in de zoldering hersteld worden. Moesten we dat letterlijk opnemen dan zou er tussen 1658 en 1712 een zijbeuk afgebroken zijn.

Het zijaltaar van O.L.Vrouw stond in 1666 *extra chorum ad latus sinistrum sub appendice* buiten het koor aan de linkerzijde onder de noorder zijbeuk. Het altaar van Sint Katarina bevond zich *ad austrum extra chorum* ten oosten buiten het koor (1624), *ad latus dextrum* aan de rechterzijde (1666), *a cornu epistolae* (1726) aan de epistelkant.

In 1712 vroeg de pastoor het altaar van O.L.Vrouw uit de zijbeuk *ex appendice ad cornu evangelii ex opposito altaris S. Catharinae* op de hoek van het evangelie tegenover het altaar

(54) P. ROLLAND, *L'architecture et la sculpture gothiques in L'ART en Belgique*, Renaissance du livre, blz. 55.

van Sint Katarina te plaatsen en een sacristie in de zijbeuk te installeren. Dat werd toegestaan op voorwaarde dat de vloer van hout zou zijn en een groot stevig venster zou voorzien worden, omdat de plaats naar het noorden gelegen was en niet aan de zon blootgesteld (1712).

Heel waarschijnlijk werd de zuiderbeuk tussen 1658 en 1712 afgebroken: de noorderbeuk na 1712 tot sacristie gebruikt, eerst gedeeltelijk en daarna volledig, opgeofferd (55).

Klein Jeuk. Ook in de kapel van dit gehucht zien we dicht-gemetselde traveebogen in de zijmuren en ook hier leren ons de aartsdiakonale verslagen dat er eens zijbeuken bestonden.

In 1637 werd de kapel bij de pastorij van Jeuk ingelijfd, geïncorporeerd met de verplichting: *intertenendi turrin, campanas, navim, chorum, coemeterium, appendices navis etc.* dus de zijbeuken of afgangen van het schip.

Vroeger stond het altaar van O.L.Vrouw *sub collaterale* onder de zijbeuk *sed tectum ibi fuit ex lapsu turris suppressum et deinde totum collaterale fuit destructum de mandato pastoris, qui de materialibus sine superioris licentia disposuit; dum mediante licentia, aliud collaterale, a cornu evangelii existens, a 40 annis fuit districtum.*

Het dak werd door de val van de toren (een dakruiter) vernietigd en daarna werd de ganse zijbeuk afgebroken op bevel van de pastoor die zonder machtiging van de overheid over de materialen beschikte (1727).

Heel lang kan dat niet geleden zijn want binnen de maand moest de waarde van de materialen terug betaald worden, terwijl met de nodige machtiging, de andere zijbeuk aan de evangeliekant 40 jaar geleden, d. i. circa 1687, werd afgebroken (56).

De kapel van Opperter.

De bekwame en betreurde architect Karel Gessler, die deze kapel restaureerde, schreef destijds: Ik zou voorzeker de drie oorspronkelijke beuken van het schip niet herbouwd hebben, al had ook pastoor Erkens mij daartoe de toelating gegeven (57).

(55) G. SIMENON, o.c. I, blz. 265.

(56) Ibidem, blz. 407.

(57) Terechtwijzigingen en aanvullingen in LIMBURG, XIX 1938, blz. 173.

Kanunnik J. Coenen beweerde : In de zijmuren ziet men van weerskanten grote bogen en daarboven op enkele plaatsen korbelen welke een dak gedragen hebben. 't Is klaar, er waren hier vroeger drie beuken ; de twee zijbeuken werden afgebroken en met de stenen der afbraak werden tussen de vierkante pijlers van de medebeuk de tegenwoordige muren gebouwd (58).

Volgens pastoor J. Leynen zouden de met een schutsel gedichte bogen in 1640 op last van pastoor Nicolaas Reymen zijn dichtgemetseld (59).

Buiten deze nog bestaande gevallen werden de zijbeuken van nu totaal verdwenen of vernieuwde kerken ten dode opgeschreven. De aartsdiakonale verslagen bezorgen ons verschillende voorbeelden :

GELINDEN. 1700.

De aartsdiaken gaf ab anno machtiging *demoliendi appendicem a cornu evangelii propter illius indecentiam et malam fabricam* en nu in 1700 ook voor de zijbeuk van de epistelkant.

ita tamen ut arcus debite et competenter claudantur et baptisterium quod in dicto appendice exstat alio loco apto reponatur.

HOUTEM EPISCOPI. 1643.

Appendices debent reparari; intendunt sub beneplacito superiorum dejicere partem ; niet gebeurd in 1650 wel in 1701.

MIELN-BOVEN-AALST.

Appendices debent vel demoliri vel occludi aut reparari expensis communitalis : fuit diruta una tertia appendix prope vestibulum (1639).

Appendices quae possunt demoliri ad majorem utilitatem (1643).

MUNSTERBILZEN.

Appendices sunt plane occlusi et ad nihil servientes. 1713.

OPHEERS.

Nieuwe kerk. Muur van kerk 2 of 3 jaar gebouwd zijnde, werd de zijbeuk, evangeliekant, afgebroken zonder machtiging van de aartsdiaken ; hij moet heropgebouwd worden.

RUKKELINGEN-OP-DE-JEKER.

Appendices a parte evangelii alias corruerunt et de consensu Archidiaconi fuerunt muro obturati arcus a pauco tempore et extra ecclesiam : murus illius lateris est valde indecens 1700.

(58) J. COENEN, *Kempische kerken* in *DE LIMBURGSE KEMPEN*, 1936. Uitg. Geschied- en Oudheidkundige Kring, Hasselt, blz. 114.

(59) J. LEYNEN, *De Kapel van Opitter*, in *VERZAMELDE OPSTELLEN*, XIV, 1933, blz. 31-38.

SINT-TRUIDEN - SINT KATARINA.

Ex licentia Archidiaconi, ecclesia ita minuta est ut tantum maneat tertia pars. 1701.

KLEINE-SPOUWEN.

Appendix a cornu evangelii minatur ruinam : esset consutturn ut appendix illa dejiceretur. 1712.

WEZEREN. 1701.

Ecclesia patitur defectus in appendice a cornu evangelii pro cujus destructione supplicarunt pastor et communitatenses habitaque illius appendicis inspectione concessit Archidiaconus facultatem illam destruendi; ita tamen ut arcus debito muro obturentur fenestraeque apponantur en indien de rest van de kerk hersteld er een sacristie gebouwd wordt (60).

* * *

Deze teksten bewijzen klaar en duidelijk :

1. dat in slechte staat verkerende zijbeuken wel eens werden afgebroken ;
2. dat zij voor de afbraak soms reeds door dichtgemetselde traveebogen van het middenschip gescheiden waren b.v. te Munsterbilzen.

Verder hebben we in Nederlands Limburg een gebouw dat wel enige gelijkenis met de Loonse gasthuiskapel vertoont, nl. de oorspronkelijke parochiekerk van Odiliëenberg.

De noordgevel heeft : *drie dichtgezette rondbogen en vierkante of rechthoekige pijlers, vermoedelijk de noordelijke bogenrij van een Romaanse basilicaal schip uit de 11e of 12e eeuw* (61).

Ook de Romaanse kerk van Aldeneik, vóór zij op het einde van de 19de eeuw werd gerestaureerd, had geen zijbeuken meer : dat is klaar te zien op een afbeelding van omstreeks 1870 (62).

(60) G. SIMENON, o.c., I, blz. 234 voor Gelinden ; blz. 393 voor Houtem ; II, blz. 499 voor Mielen ; blz. 532 voor Munsterbilzen, blz. 554 voor Opheers ; blz. 601 voor Rukkelingen ; blz. 633 voor St.-Truiden ; blz. 678 voor Kleine Spouwen ; blz. 797 voor Wezeren.

(61) Dr. E. H. TER KUILE, o.c., blz. 161.

(62) Gepubliceerd door J. COENEN, *De drie Munsters der Maasgouw*. P.S.H.A.L., LVI, 1920, blz. 71 en 72.

Wij besluiten :

1. aan de beide Maasoevers bestaan nog in min of meer gave toestand zaalkerkjes, die met die van Loon kunnen vergeleken worden ;
2. door haar verbouwing was de kapel van het hospitaal een specifieke begijnhofkerk geworden ;
3. in de 17de en 18de eeuw verleende de aartsdiaken nog al gemakkelijk de toelating om een of twee zijbeuken af te breken, wanneer deze delen van de kerk niet meer verdienden heropgebouwd te worden ; de afbraak te Loon moet ons dus niet verwonderen en is alles behalve een alleenstaand geval ;
4. wat de graven van Lodewijk I en gravin Agnes betreft, weten we met zekerheid dat ze zich in het Romaanse schip, vóór het Romaanse koor bevonden en menen we dat heel waarschijnlijk de graven nrs. 3 en 1 de stoffelijke resten van dit adellijk paar hebben bevat. Wij weten echter niet wanneer en door wie het dikwijls sedert de 16de eeuw geciteerde grafmonument werd opgericht.

Résumé

La chapelle de Graat ou Gratem sous Looz-la-Ville (Borgloon) a successivement servi d'oratoire à un hôpital, un béguinage, un hospice. Y sont enterrés Louis I, comte de Looz († 1171) et sa femme Agnès († 1175), tant célébrée par Hendrik van Veldeke, le premier des poètes thiois. Le but des fouilles entreprises du 31 mars au 28 avril 1969 était d'étudier le développement architectural du bâtiment et subsidiairement de retrouver les tombes comtales.

Les sources historiques ne citent pas souvent la chapelle de Gratem et à l'exception des visites archidiaconales ne fournissent que peu de renseignements sur sa construction ; elles nous apprennent cependant que le tombeau du comte ne fut démoli que vers 1870. A l'heure actuelle, cette petite église, quoique classée comme monument par Arrêté royal du 26 octobre 1936, se trouve dans un état lamentable ; elle fera bientôt l'objet d'une restauration dont les plans sont déjà approuvés en haut lieu. On y distingue un chœur et une nef ; un observateur quelque peu exercé y voit en outre des fenêtres et des arcades bouchées et en déduira qu'anciennement le vaisseau encore existant était flanqué de nefs latérales (Fig. 8 et 9).

Les 17 tranchées, creusées à l'intérieur et à l'extérieur, ont permis de repérer 3 espèces de fondations :

1. celles de la chapelle romane primitive (nef, chœur et abside semi-circulaire) en blocs de silex, dont les assises inférieures étaient reliées par de l'argile et les assises supérieures par du mortier de chaux (Fig. 17) ;
2. celles de deux piliers gothiques et des murs nord, ouest et sud, des anciennes nefs latérales gothiques, consistant en blocs de silex, pierres de Lincent et matériaux de remploi reliés par du mortier de chaux (Fig. 20 et 22) ;
3. celles de la façade occidentale actuelle et des murs gothiques nord et sud de la chapelle actuelle, en dehors des piliers préexistants ; elles se composent de 3 ou 4 rangées de briques posées non seulement dans les arcades bouchées mais aussi au-dessus des fondations plus anciennes de la façade ouest (Fig. 18).

Pour la partie romane de la nef, on n'a trouvé aucune trace d'un collatéral sud et rien que de vagues indications d'un collatéral nord. L'existence de ce dernier est d'ailleurs confirmée et prouvée jusqu'à l'évidence même par les fenêtres et les arcades bouchées du mur nord.

Le développement architectural de la chapelle (Fig. 26) semble donc s'être effectué de la façon suivante :

1. XIIe siècle, première moitié : la construction d'une chapelle romane se composant d'une nef (17,50 x 7,50), d'un chœur (5,75 x 4,25) et d'un chevet semi-circulaire ;
2. fin XIIe ou début XIIIe siècle : la construction d'une nef latérale nord ;
3. fin XIIIe ou début XIVe siècle : l'agrandissement de la chapelle par une nef gothique et deux nefs latérales gothiques ;
4. vers 1606 après les pillages et les dévastations du XVIe siècle (1568, 1577 et 1592) : une restauration consistant dans la démolition des collatéraux, le bouchage des arcades et de certaines fenêtres, le renouvellement de la façade ouest et l' exhaussement des murs romans ;
5. vers 1654 : la réparation du toit et du plafond et peut-être longtemps après : la démolition de l'abside semi-circulaire.

En recherchant les tombes comtales, on a découvert beaucoup de sépultures dans le chœur et la nef et aussi à l'extérieur. Nous tenons de source sûre que Louis I et Agnès ont été enterrés dans la nef, devant le chœur. Parmi les tombes trouvées à cet emplacement précis, les n° 3 et 1 semblent contenir les ossements du comte et de la comtesse.

Cette opinion est confirmée par l'étude anthropologique du docteur P. Janssens. Le n° 3 contient les restes d'un homme de 50 ans, haut de 1,71 m, ayant fait de l'équitation, souffrant de rhumatismes, et ayant eu un bras fracturé (Fig. 27). Nous savons en effet que le comte Louis I, véritable homme de guerre, était de haute taille et est mort, au dire du chroniqueur contemporain de l'abbaye de Saint-Trond, *languore correptus*, d'une maladie de langueur.

D'après le même rapport Janssens la tombe n° 1 contenait les restes d'une femme âgée de 40 à 50 ans, haute de 1,55 m.

Ces données anthropologiques peuvent s'accorder avec ce que nous savons du comte et de la comtesse et ne s'opposent pas aux faits historiques.

BIJLAGE

HET ANTHROPOLOGISCH ONDERZOEK VAN DE BEENDERRESTEN UIT DE GASTHUISKAPEL TE BORGLOON

Dr. med. P. JANSSENS

Graf 1.

Van de schedel bleef enkel de calva over, die door gronddruk plagiocfaal vervormd werd. Het beenderdak is dunwandig, de processus mastoides zijn zeer weinig ontwikkeld. Van de sutura sagittalis zijn de portiones S/2, S/3 en S/4 grotendeels gesloten. Dit proces is ook reeds begonnen ter hoogte van de sutura lambdoidea. Deze bezit een zeer brede excursie en bevat een os wurmiense in de naad langs de rechterzijde.

Een fragment van de linker-maxilla bevat nog de I/1, I/2, C, P/1 en een wortelrest van de P/2 met apicale beenderaantasting. I/2 vertoont mesiaal een caries. De abrasio, volgens Broca, bereikt het stadium 2. Een ander fragment van de rechter-maxilla bevat twee tanden: de C en P/1. De abrasio hiervan bedraagt 3. De alveolen van I/1 en I/2 zijn open, doch de alveole van P/2 is gesloten doordat de tand tijdens het leven verloren ging. Een derde fragmentje is afkomstig van de linker-maxilla en bezit er de 2e molaar van. Abrasio 3. Van de mandibula is het gedeelte achter de tweede premolaar langs de rechterzijde verdwenen. De aanwezige tanden zijn: p/2/r, c, i/2/r, i/2/li en vervolgens alle tanden tot en met de derde molaar. De abrasio bereikt de stadia 1 tot 3. De i/2/li bezit een diepe caries. De p/1/r en de beide centrale incisieven gingen verloren post mortem.

De beenderen van de ledematen zijn zeer graciël. De linker-clavicula leverde volgende maten op:

Lengte	: 132 mm.	Lengte-dikte-index	: 8,3 (63)
Omtrek	: 30 mm	Robusticiteits-index	: 22,7
Maximale dikte	: 11 mm.		

De linker-humerus meet 302 mm. De crista femoris is weinig uitgesproken. Van het onderste lidmaat is slechts de linker knieschijf intact.

Uit deze gegevens besluiten wij dat het hier om de resten gaat van een vrouw van veertig tot vijftig jaar oud en waarvan de lichaamslengte ongeveer 1,55 m kon bereikt hebben (64).

Graf 2.

Dak van een zeer kleine schedel, waarvan het been tamelijk dik is. De suturen zijn volledig gesloten ter hoogte van de sagittale en coronaire naden. Ook ter hoogte van het asterion is dit proces volledig aan gang.

(63) MARTIN, R., *Lehrbuch der Anthropologie* I, Stuttgart, 1957.

(64) CORNWALL, I., *Bones for the Archaeologist*, London, 1956, 255 pp.

De beenderen van de ledematen, in slechte bewaringstoestand, zijn zeer graciel. Slechts de lengte van de linker-tibia kon gemeten worden (ongeveer 348 mm). Het geldt hier de resten van een vrouw van minstens 70 jaar, die ten hoogste 1,51 m groot was.

Graf 3.

De beenderen van dit skelet zijn weinig beschadigd, alhoewel recente vermorzelingen niet toelieten één enkel lang been nauwkeurig te meten.

Van de schedel blijft alleen de calva over. Deze is ovoid van vorm. De beenderen ervan zijn relatief dun, doch de processus mastoïdes zijn sterk gevormd op een brede basis. Ook de protuberantia occipitalis is krachtig en puntig, terwijl het planum nuchale dun en konkaf is. Drie grote foramina ter hoogte van het rechter-asterion zouden kunnen duiden op een genezen mastoiditis, doch dit is niet te bevestigen daar de overeenkomstige processus mastoïdes afgebroken is. De belangrijkste schedelmaten zijn :

Grootste lengte	: 190 mm (65)
Grootste breedte	: 142 mm
Index cranii	: 74,7

De schedel is dus nog dolichokraan, op de rand af. De schedelnaden zijn volledig gesloten ter hoogte van de portiones S/3 en S/4 van de sutura sagittalis ; dit sluitingsproces ziet men reeds beginnen ter hoogte van de beide dwarse suturen.

Van de mandibula zijn er slechts enkele stukken : beide processus articulares en musculares. Volgende tanden behoren tot de mandibula : de i/2, C, de beide premolaren en de drie molaren van de rechterkant. Elke tand heeft tandsteen. De abrasio bereikt de stadia 2 en 3. De wijsheidstand heeft twee wortels aan zijn mesiale zijde. De eerste molaar draagt een zeer diepe cariescaviteit.

Van de thorax en de wervelkolom blijven slechts enkele stukjes van ribben en wervels over. De gedeelten van wervellichamen vertonen meestal verschijnselen van een discrete spondylarthrose (*lipping*). Slechts de rechterhelft van de atlas bleef bewaard.

Beide claviculae zijn in tamelijk goede staat :

	links	rechts
Lengte	: 142 mm	140 mm
Omtrek	: 40 mm	± 40 mm
Maximale dikte	: 14 mm	14 mm
Lengte-dikte-index	: 9,8	10,0
Robusticiteits-index	: 28,0	28,5

(65) OLIVIER G., *Pratique Anthropologique*, Paris, 1960, 299 pp.

Afb. 27. - Skelet nr 3. Links : Ulna en radius van de linkervoorarm.
 Rechts: Linkerdijbeenschacht met crista, töt een echte beenderplaat vervormd.

Is de lengte relatief kort, dan is de omtrek zo groot dat deze claviculae moeilijk anders dan van een man afkomstig kunnen zijn. Hun robustiteits-index van meer dan 25,5 valt dan ook onder de zeer sterke waarden.

Van de schouderbladen bestaan slechts enkele gedeelten van en rond de rechtergewrichtspan die, alhoewel sterk afgebrokkeld, toch een peervormig uitzicht heeft. Het acromion is zeer breed en vertoont een tamelijk groot gewrichtsvlak voor de clavicula en tevens een bijkomend en wel afgerond vlakje voor de kop van de onderliggende humerus.

De linker-humerus meet 320 mm, de rechter mag op ongeveer 328 mm geschat worden.

Van de linker voorarmbeenderen vertoont de ulna een schuine goed geconsolideerde fractuur van de diaphyse met weinig of geen verkorting. Aan de gebroken radius ontstond een pseudarthrose. Het proximale fragment van het been bezit een werkelijk kleine gewrichtspan; het distale een min of meer afgeronde extremiteit die in die pan past (Afb. 27).

Van de hand zijn een linker-os naviculaire en gedeelten van enkele metacarpalia en van vingerkootjes voorhanden.

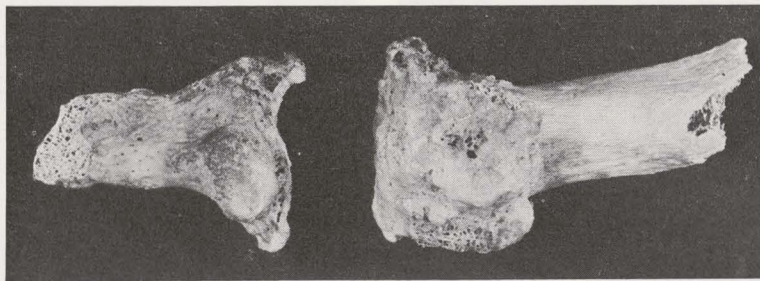
Van het bekken bleven slechts enkele gedeelten, afkomstig van het acetabulum van de rechterzijde over. De linea terminalis vertoont niet het kenmerkend verloop dat bij vrouwen wordt aangetroffen.

Van de onderste ledematen zijn geen volledige lange beenderen, wel grote fragmenten van femora, tibiae en fibulae bewaard gebleven. De beide knieschijven zijn zwaar van bouw en de linker vertoont een kleine exostose ter hoogte van de insertie van de pees van de M. quadriceps femoris. De femora leverden enkele interessante gegevens op. De kromming is opvallend; tevens ook de zeer uitgesproken crista femoris, waarvan het mediale gedeelte zich tot een echte smalle beenderplaat vervormd heeft (Afb. 27).

Dit kenmerk is het equivalent van het zgn. « Rider's bone », beschreven door Wells (66) en veroorzaakt door de tractie van de adductorenspiers op het periost van de femur bij ruiters. Aan de distale epifyse van de linker tibia — alhoewel in slechte staat — ziet men de aanzet van een derde gewrichtsvlak, nog een specifiek kenmerk voor paardrijders. Een laatste eigenaardigheid vertonen de voeten. Hiervan zijn bewaard: beide tali, beide calcanei, beide ossa navicularia pedis, de volledige ofwel grote fragmenten van het rechter-os cuboides, beide ossa cuneiformia I en II en het rechter-os cuneiforme III; tenslotte verschillende delen van metatarsalia en gedeelten van teenkootjes. Deze laatste hebben een afwijking. Is het metatarso-phalangiaal gewricht I van de rechervoet normaal, dan vertonen de kop en de pan van het linker zeer uitgesproken exostosen. De lokalisatie ervan is zo typisch dat dit letsel afkomstig moet zijn van podagra of jicht (Afb. 28). Ook het radiografisch onderzoek leverde enkele gegevens voor een dergelijke diagnose, alhoewel jicht nu niet precies absolute en specifieke radiologische verschijnselen oplevert (67).

(66) WELLS, C., in SMEDLEY, N. & OWLES, E., Some Suffolk Kilns: IV. Saxon Kilns in Cox Lane, Ipswich, 1961. *The proceedings of the Suffolk Institute of Archaeology* 29, 3, 1963, 329-333.

(67) KUZELL, W. & GAUDIN, G.-P., La goutte (*Documenta rheumatologica* Geigy, 10, 1956, 1-84.)

Afb. 28. - Skelet nr 3. Fragmenten van het eerste middenvoetbeentje en van basiskootje van de grote teen met uitgesproken botvervorming.

(Macrofoto).

Recapitulerend mogen wij zeggen dat dit skelet afkomstig is van een man van ongeveer vijftig jaar oud met een gestalte van ongeveer 1,71 m, hetgeen volgens biometrische maatstaven groot was in de middeleeuwen. Ter vergelijking verwijzen we naar de gestalten van de beide vrouwen uit de graven 1 en 2 (respectievelijk 1,55 m en 1,51 m). Deze stevige man was een ruiter; hij had een armfractuur en leed regelmatig aan jicht. Zijn tandcaries en zijn spondylarthrose zijn normale verschijnselen op die leeftijd.

Graf 4: ligt onder graf 2 (zie plaat I).

De beenderen van dit graf zijn sterk beschadigd. Ze bestaan in hoofdzaak uit delen van dunne en kleine diafysen van de ledematen, buiten enkele minieme fragmentjes van een clavicula en van de schedel. Er zijn geen epifysen. De crista anterior van een tibiadiafyse vertoont een verdikking, voortvloeiend uit een periostitis, zoals de radiografie het uitwijst.

De enige relatieve aanduiding waarover we hier beschikken voor het bepalen van de leeftijd is een onderste molaar met vijf knobbels, twee mesiale, één distale, één linguodistale en één bucco-distale. Een van de mesiale knobbels draagt een abrasievlak van de eerste graad. De anatomie van de kroon laat niet toe deze tand met volledige zekerheid te determineren.

Zo wij aannemen dat het een derde molaar is — en twee wortels ervan zijn klein, gekromd en naar mekaar toegebogen, hetgeen een kenmerk voor deze tand kan zijn — dan heeft hij gearticuleerd met het distaal deel van de bovenste tweede molaar. De leeftijd van het individu zou in dit geval ongeveer 17 tot 20 jaar geweest zijn. Doch hiervoor zijn de diafysen te klein en te dun. De ontbrekende epifysen schijnen volledig vergaan, daar zij nog te veel kraakbeen bezaten. Daarom geldt ook de volgende mogelijkheid niet: in geval van tweede molaar kan hij ook niet met zijn anta-

gonist gearticuleerd hebben, doch wel met de bovenste eerste molaar. De leeftijd zou dan ongeveer 12 jaar bedragen. In het geval van een eerste molaar gebeurde de articulatie met de bovenste melkmolaar: de leeftijd moet dan op 6 jaar geschat worden. Gezien de dunne beenderen zijn wij geneigd deze laatste hypothese aan te nemen.

Graf 5 : ligt onder graf 4 (zie plaat I).

De beenderresten zijn slecht bewaard. Van de schedel bestaan nog vier platte, dikwandige schedelfragmenten: een gedeelte van het linker-os frontale met de bovenste stompe oogkuilrand, een rechter os parietale, een fragment van hetzelfde been van de linkerzijde en tenslotte een lateraal gedeelte van de rechteroogkas. De sutura coronalis en lambdoidea ter hoogte van het os parietale zijn reeds vergroeid langs de binnenkant, doch de sagittale suture is gans verdwenen.

Van de overige beenderen zijn voorhanden: een gedeelte van een linker-clavicula, de diafyse van de beide humeri en een deel van een niet met zekerheid te herkennen diafyse van een femur of een tibia.

De dikte van de schedelbeenderen wijzen op een man. Uit de omtrek en de lengte van de clavicula zijn geen gegevens te halen, gezien de slechte bewaringstoestand van het been. Deze persoon was wel ouder dan 40 jaar, doch had waarschijnlijk de 50 nog niet bereikt.